DIEREN

DE AS 124

de AS

anarchistisch tijdschrift

Zes en twintigste jaargang, nr. 124, najaar 1998.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ32,-; buiten Benelux ƒ37,50.
Druk: BSG, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Hans Ramaer.
Gastredactie: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Freek Kallenberg, André de Raaij, Sies van Raaij, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Bert van Wakeren, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Cor Gout, Raf Grinfeld, Tieneke de Groot, P'tje Lanser, Paul Lucas, Arjen Mulder, Weia Reinboud, Léo Vidal.
Publikatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.

EEN WERELD TE WINNEN...

Pleidooi voor dekolonisatie van mens en dier

André de Raaij

In het najaar van 1988 meldde de Stichting Das en Boom dat de laatste Nederlandse otter dood gevonden was in Friesland. Al snel bleek dat dit niet tegengesproken kon worden. Het is intrigerend dat in 1975 Jan Veen nog kon promoveren op het voorkomen van de otter in de provincie Noord-Holland. Het aardigste dat daarover gezegd kan worden is dat de promovendus, die overigens een belangrijke rol speelt of gespeeld heeft in beschermings- of herintroductieplannen, waarschijnlijk verwilderde nertsen heeft aangezien voor otters. Men kan zich afvragen wat er mis is met de aanwezigheid van de (Amerikaanse) nerts in het wild in plaats van de inheemse otter, als deze zich, net als de Amerikaanse rivierkreeft, beter handhaaft. De angst voor flora- of faunavervalsing is een projectie van het menselijke nationalisme op de verspreiding van andere levende wezens. Maar voor het navolgende is het belangrijkste dat het uitroeien van een wild dier, in samenhang met het doen verdwijnen van de omgeving waarin dit leefde, geleid heeft tot het uitroepen van het slachtoffer tot troetelbeest.

Wie tevoren nooit aan otters dacht, weet plotseling een park te vinden waar tamme otters worden gekweekt die misschien wel weer eens losgelaten worden, en dit laatste kan bevorderd worden door het overmaken van een bedragje naar een gironummer. Dit steekt nogal schril af bij wat een Amsterdamse binnenvisser meldt in *Haring in het IJ*. Hij heeft nog een otter aan een riek gestoken, jaren geleden, en dat zou hij zeker weer doen: geen genade voor de visrover. De houding die men tegenover een bepaalde diersoort aanneemt wordt in beslissende mate bepaald door de economische rol die de mens speelt en in hoeverre het dier hierbij betrokken is.

Dit maakt het ook tot een onbegonnen taak een zelfs maar beknopt overzicht te geven van hoe belangijke denkers tegenover dieren hebben gestaan. Is de 'natuur-' en dus diervijandige houding van de 'westerse' geïndustrialiseerde samenleving een gevolg van een superioriteitsgevoel, afgeleid van het christendom? Een dergelijke makkelijk gestelde diagnose gaat al voorbij aan de geschiedenis van de godsdienst zelf en het bekende feit dat iedere ketter zijn eigen letter heeft. Genesis 1:28 zegt: "Weest vruchtbaar, en vermenigvuldigt, en vervult de aarde en onderwerpt haar, en hebt heerschappij over de vissen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt." Heerschappij is misschien geen vrijbrief tot doden en opeten - het volgende vers zegt: "Ik heb u al het zaadzaaiende kruid gegeven, dat op de ganse aarde is, en alle geboomte, waarin zaadzaaiende boomvrucht is, het zij u tot spijs." Zie hier wat als een bijbelse opdracht tot vegetarisme, zo niet veganisme, wordt geïnterpreteerd, direct volgend op de opdracht, althans toestemming, volgens anderen, tot vleeseten.

Is het christendom zo al vrij te pleiten, de vrijdenkende filosofie nagaan ten aanzien van dieren kan alleen maar tot gelijksoortige verwarring leiden. Pas als er machines zijn kan men dieren als machines opvatten, en is daarvan weer een ontkenning nodig. En pas als men overtuigd is van de absolute superioriteit van de mens in schepping of evolutie kan men een hiërarchie opstellen volgens welke vervolgens ook vele medemensen eigenlijk dicht bij het stadium van het dier staan, neen, eigenlijk dieren zijn en dienovereenkomstig behandeld mogen worden: vernietigen als opdracht van de kroon der schepping. En ook dan pas wordt het een vernieuwend idee de principiële gelijkheid van alle mensen te postuleren. Men moet wel heel diep gelovig zijn ten aanzien van 'de geschiedenis' als 'vooruitgang' om het (blijkbaar niet meer) vanzelfsprekende als verrassend inzicht te zien.

In laatste instantie hangt het lot van dieren, zoals bepaald door mensen, tot nu toe niet af van gedachten over dieren, maar van de menselijke 'geschiedenis als vooruitgang' zelf. Het dier is ongewild en ongepland object van deze geschiedenis. Of deze geschiedenis een subject heeft, is weer een kwestie die hier terzijde blijft - het dient te volstaan dat dieren dit zeker niet zijn, hoe interessant de gedachtengang van Crosby in *Ecological imperialism* ook is. Als dieren en planten van de 'Oude Wereld' een belangrijke rol spelen bij de kolonisatie van 'nieuwe werelden' (Neo-Europa's, noemt Crosby ze), dan toch ook alleen weer als volgers van de mens, niet als zelfstandig handelenden. Ik pleit niet voor een onnozele 'materialistische'

kijk op de geschiedenis, maar betreur het juist dat, waar het gaat om de andere wezens op deze planeet, ideeën ten aanzien van deze 'anderen' tot nu toe geen rol van betekenis spelen.
Enkele illustratieve andere voorbeelden, naast dat van de otter (die zelf moeiteloos vervangen kan worden door 'walvis', 'zeehond', 'panda' en noem maar op, tot 'wolf' en 'beer' aan toe inmiddels). Een van de door Nederlandse christen-anarchisten van harte aanbevolen boeken die de jeugd moesten opvoeden ten aanzien van het dier is *Edelzwart*, nu veel beter bekend als *Black beauty*, geschreven door Anna Sewell. De geschiedenis van dit boek is inmiddels mediageschiedenis geworden. De oorspronkelijke gedachte achter deze geschiedenis van een paard is echter, dat de houding van mensen ten opzichte van het paard, zolang dit nog een belangrijke economische rol speelde (en dit is geen bijkomstigheid!), in toenemende mate bepaald werd door wat mensen van machines verwachtten. De slechte behandeling was juist een gevolg van de voortgang van de mechanisering, niet van de gedachte dat het dier 'eigenlijk' een machine is (wat waarschijnlijk zelfs de behavioristen niet geloofd hebben). In de meeste geïndustrialiseerde landen is het paard vooral een troeteldier, bij gebrek aan economisch nut, en pas daardoor is een goede behandeling verzekerd. Het boek van Sewell heeft hierbij geen rol gespeeld.
Een voorbeeld van mishandeling van (troetel)huisdieren die niet meer voorkomt is het houden van trekhonden - maar dat komt meer doordat aan machines in het technische tijdperk van de mens altijd de voorkeur gegeven wordt boven levende wezens. Een andere vorm van wangedrag die ik tegenkwam in vroege nummers van het blad *Dierenbescherming* was het laten meelopen van een hond met de tram mee, aan de lijn of niet; dat je dit niet meer ziet gebeuren is dunkt mij eerder een gevolg van het verdwijnen van de tram met open balkons dan van een andere houding van de dierenbezitter ten opzichte van het dier.
Het dier is een vaak al te nabij 'ander', en is als zodanig gevaarlijker dan welke menselijke uitvinding ook. Hoeveel mensen gaan er dood aan de ziekte van Lyme in Nederland, of worden er in ieder geval ernstig ziek van? Ze wordt overgebracht door teken, die toch al zo lichamelijk aanwezig zijn... Voor de toxoplasmose, die een op de miljoen mensen treft, is men iets minder beducht, want die wordt door de huiskat overgebracht, en die is een economisch belangrijke troetel - dat wil zeggen, er is een grote tak van industrie die ervoor moet zorgen dat katten geen muizen eten, kijk maar in de supermarkt. De ziekte van Weil, die aan ratten wordt toegeschreven, zal zeker niet meer slachtoffers eisen, maar is toch een belangrijke reden om dit knaagdier op alle mogelijke manieren te bestrijden (een veel belangrijker reden was ooit in een propagandaspotje op televisie te zien: dat ze meeëten 'kost ons geld!'). Maarten 't Hart schreef het in 1973 in een van zijn beste boeken, *Ratten*: rattenbestrijding is onzinnig zolang er niet ook een campagne voor autobestrijding is.
In het voorjaar van 1997 werd in de omgeving van Holten een weg afgezet, waardoor automobilisten maar liefst een kwartier verloren doordat zij moesten omrijden. De afzetting vond plaats om de laatste levensvatbare groep korhoenders de kans te geven ongestoord te baltsen. Een kwartier verliezen - "en

dat voor een stel kippen", zoals de gemengde-berichtgeving een gefrustreerde karrevoerder liet zeggen. De liefde voor natuur en milieu kan aan dergelijke opmerkingen (die beslist geen details zijn) afgemeten worden. Afgezien van de vraag of de omweg echt een kwartier duurde, is de afweging van een kwartier van een automobiel mens tegenover de eeuwigheid voor de laatste korhoenders alleszeggend. Als er geen compromis mogelijk is, en hoe zou dit mogelijk kunnen zijn, dan zal het kwartiertje het winnen boven het leven van het korhoen. Als in Nederland ruim een miljoen gewervelde dieren per jaar geofferd worden op het altaar van het mensenrecht zich aan 120 km of meer per uur voort te bewegen (over de ongewervelden, die achterblijven in de vorm van "een vieze voorruit of bumper", dient men maar helemaal te zwijgen), dan is het ook eigenlijk hypocriet om een offer te vragen voor korhoenders. Of voor padden. Of voor wie ook. Voor mensen wordt dat offer in laatste instantie ook irrelevant geacht: u vindt het toch ook vanzelfsprekend dat je niet kunt oversteken over een (snel)weg? Dode en gewonde mensen ten gevolge van het autoverkeer zijn toch ook alleen maar een kostenpost voor de verzekering, een cijfer in een statistiek.

Economisch nut en de illusie van de snelle verplaatsing: we zijn hier mijns inziens bij de belangrijkste punten die bepalend zijn voor de verhouding tussen mens en dier nu en in de toekomst (en tussen mensen onderling). We kunnen hier afzien van een historisch overzicht van denkers over de verhouding tussen mens en dier uit het verleden, van Boeddha via Plutarchus, Franciscus, Bentham en Reclus tot Schweitzer. Ook onder anarchisten zijn er te vele vooruitgangsgelovigen die, atheïst en wel, toch ruimte zien voor een 'kroon der schepping', dus wat zullen dieren voor boodschap aan hen hebben? Ik beperk mij nu dus tot enkele contemporaine denkers die iets belangrijks hebben bijgedragen over de verhouding tussen mens en dier.

DE ONMOGELIJKE CONSEQUENTIE

Er is in het Nederlandse anarchisme van oudsher een belangrijke dierlievende onderstroom: het colofon van *Dierenbescherming* in zijn eerste jaren telt ten minste vier bekende anarchisten als medewerkers. De onderstroom, die een eeuw geleden in het algemeen als 'humanitair' werd aangeduid, is eigenlijk blijven voortbestaan, hoe los ook misschien de lateren zich van de traditie vinden staan. De vivisectiebestrijding, ter hand genomen door het echtpaar Van der Hucht, heeft tientallen jaren gedreven op de inzet van Felix Ortt, die de medische vakpers nauwlettend in de gaten hield op berichten over diermishandeling. Want mishandeling is het altijd, maar om critici van het genre 'een mensenleven is belangrijker dan dat van een dier' de pas af te snijden wees hij vooral op de dubieuze en zinloze onderzoeken, en dat zijn dan nog de meeste. Dat het principieel niet te rechtvaardigen is dieren op te offeren aan onderzoek naar ziekten bij mensen stond en staat voor de vivisectiebestrijding vast.

Ortts inzet gold de zo zakelijk mogelijke strijd, met argumenten zonder emoties. In een brochure *Vivisectie-strijd* uit 1923 schat hij het aantal dieren dat in Europa en Noord-Amerika wordt geofferd op driekwart miljoen; als de tekst dertien jaar later wordt herdrukt kan

het cijfer aangepast worden: het zijn er inmiddels acht miljoen. Een uitzichtlozer strijd dan die tegen de vivisectie lijkt er eigenlijk niet, het is een wonder dat er nog steeds mensen zijn die de moed niet verloren hebben. Men dient ook te bedenken dat de geïndustrialiseerde 'verwerking' van dieren op de snijtafel bij de opkomst van de vivisectiebestrijding zelf nog in het beginstadium verkeerde.
De humanitaire onderstroom manifesteerde zich duidelijk nog in de vroege jaren zeventig, toen de redactie van *De Vrije Socialist* nogal koketteerde met gewapende strijd. Vanuit de geweldloze libertaire hoek kwamen protesten en voorstellen om deze heilloze lijn te doorbreken onder het motto 'Vegetaries Links'. Het hielp niet, en er kwam een schisma - nu, ruim een kwart eeuw later, heb ik de indruk dat vegetarisme onder Nederlandse anarchisten meer de norm is dan vleeseten (over die gewapende strijd zwijg ik maar). En dit vegetarisme zal voor de meesten uit ethische overwegingen zijn. Voor de dieren maakt het overigens geen klap uit of mensen terwille van welke politieke of filosofische overtuiging of gezondheidsleer hen niet opeten, alles is meegenomen.

Het consequentst op het gebied van dierenbescherming of -bevrijding, en dat houdt natuurlijk nog heel wat meer in dan vegetarisme of veganisme, is dunkt mij 'Alle dieren vrij!'. Een van de consequenties die 'Alle dieren vrij!' trekt is het volledig afschaffen van het instituut 'huisdier' en dat spreekt ook in dierenbevrijdingskringen niet vanzelf. De vrouw die zich uit protest in een kooi tentoonstelde voor de ingang van Artis een aantal jaren geleden - en die daarmee grote agressie tegen zichzelf losmaakte - vertelde mij dat ze graag lange wandelingen met haar hond maakte. Zij had deze consequentie niet getrokken en laten we vaststellen dat zoiets nooit verwijtbaar is. Laat de op verwijtende toon uitgesproken beschuldigingen van inconsequentie maar komen van degenen die hun geweten moeten overschreeuwen ('planten hebben ook gevoel!', 'hij heb wel mooi leren schoenen aan!' enzovoort).
Het afschaffen van huisdieren ligt logischerwijze in het verlengde van veganisme. Dat de moderniteit een consequent veganistisch of vegetarisch leven in feite onmogelijk maakt is een vreeswekkende paradox. Van oudsher acht men vegetarisme en geheelonthouding als vanzelfsprekend bij elkaar behorend - dan hoeft men zich tenminste niet af te vragen welk bier of welke wijn vegetarisch verantwoord is. Zelf bereiden biedt de grootste zekerheid, al zitten er vast wel springstaarten in de grondstoffen. Maar hoe verspreidt men de diervriendelijke boodschap in uiterste consequentie, wetend dat in beeldschermen en op films ook al dierlijke produkten verwerkt worden? Uitsluitend via de radio, als die tenminste wel vegetarisch is? Nogmaals, inconsequentie is nooit verwijtbaar en tenslotte kan het voor de industrie geen groot probleem zijn vegetarische/veganistische beeldschermen en film te ontwikkelen - dus laten we dat eisen. Desgevraagd laat 'Alle dieren vrij!' weten nu de voorkeur te geven aan kopiëren, maar ja - je weet nooit zeker.
Het is niet moeilijk uit te leggen dat het kleine kwaad altijd de voorkeur moet hebben boven het grote in de omgang met de Ander, die het dier is. Scharrel-

vlees eten is beter dan gedachteloos de produkten van de bio-industrie tot zich nemen. Vegetarisme is weer beter dan scharrelvlees eten, veganisme is weer een stap verder. Een hond als huisdier heeft het beter dan een arend in een vogelkooitje in een dierentuin. Het schieten van een in het wild levend dier is een kleiner kwaad dan het doen van een batterijkip die voor haar dood al geen leven heeft gehad. Dat er blijkbaar in het algemeen zoiets als een slecht geweten ten opzichte van dieren gegroeid is in deze eeuw mag een wondertje heten - maar zoals een geweten ten aanzien van de soortgenoot geen oorlog of oorlogsvoorbereiding tegenhoudt, leidt ook het geweten ten aanzien van dieren nog niet tot verschil.

DIERENBEVRIJDING

Animal liberation (Dierenbevrijding), zo heette het baanbrekende boek van Peter Singer uit 1975, dat het bewuste terugtreden van mensen ten aanzien van het dier bepleitte. Hij was niet de eerste die op de gruwelen van de bio-industrie wees (Ruth Harrisons *Animal machines* dateert van 1964, om maar een voorloopster te noemen), laat staan op die van de vivisectie. Hij is wel de eerste die vanuit filosofisch standpunt concludeerde dat de radicaalste emancipatiestrijd voor de deur stond: die van het dier. Na racisme en seksisme viel er te strijden tegen speciesisme (uit te spreken als vijflettergrepig woord), de discriminatie naar soort. En het radicale schuilt erin, dat in tegenstelling tot andere emancipatiestrijd deze moet uitgaan van de onderdrukkende partij, de mens.

Hoe ingrijpend een dergelijk programma is, werd al tot uitdrukking gebracht in de Nederlandse titel van de eerste drukken van de vertaling: *Pro mens, pro dier* - men mocht eens denken dat dierenbevrijding tegen mensen gericht was. Nu had iemand als C.S. Lewis er al op gewezen dat het zogenaamde ontbreken van verstand geen vergoelijking van vivisectie kan zijn, omdat dan ook het mes gezet kan worden in allerlei medemensen. Maar de redeneringen van Singer over consequente en praktische ethiek op dit gebied, in navolging van filosofen als Bentham en Mill, weten het vele slechte dat er in pijnlijke Duitsers (en hun meelopers) schuilt naar boven te brengen. Singer zal zelf niet in stelling brengen, als zoon van joodse vluchtelingen uit Groot-Duitsland, hoe traditioneel de mensvriendelijke praktische filosofie is van degenen die hem het zwijgen willen opleggen, en dit strekt hem tot eer. Ik breng het maar wel ter sprake, omdat ik de continuïteit te treffend vind.

Hoe belangrijk zijn oproep tot dierenbevrijding ook is, de emancipatie-analogie heeft haar zwakke kanten. Ik zeg dit nu, twintig jaar nadat Singer mij overtuigd heeft van de onhoudbaarheid van redeneringen over het gevoel van planten als argument tegen vegetarisme: het gaat mij er niet om iets aan zijn verdienste af te doen. Volgens de gedachte dat je ergens moet beginnen zet Singer zich nu vooral in voor de bescherming of emancipatie van primaten (apen dus), omdat deze evolutionair het dichtst bij de mens staan. Ook van hem hoeft geen consequentie gevergd te worden, maar ik vind het wel een wat schamele inzet na een groot denkbeeld.

In het voorbijgaan noem ik Barbara Noskes *Huilen met de wolven*, inmiddels in het Engels uitgegeven bij Black Rose in Montréal. Een belangrijk betoog dat wil afrekenen met de door mensen ge-

poneerde subject-object-relatie ten aanzien van de Ander, het dier. Hoe anders is het dier? Verontrustend minder 'anders' enerzijds, en denkbaar anders anderzijds. Zij eindigt met een pleidooi voor een antropologie van het dier - prachtige paradox -, waarbij vooral gedacht wordt aan een andere manier van kijken naar het dier, en dus participerende observatie. Haar slotzin zegt genoeg: "Juist antropologen zouden moeten weten dat Anders-zijn nooit een excuus kan betekenen voor verdinglijking of vernedering, hetzij in de praktijk, hetzij in theorie" (*Huilen met de wolven*, Van Gennep, Amsterdam 1992, p. 217).

Als er toch een aan de (mensen)politiek ontleend beeld gebruikt moet worden ten aanzien van de mens-dier-verhouding, wil ik pleiten voor het beeld van kolonisatie en de daarbij behorende eis tot dekolonisatie liever dan emancipatie. Paul Virilio gebruikt de domesticatie van dieren en de daarbij behorende verdomming van het dier als analogie voor de endo-kolonisatie die op de dekolonisatie is gevolgd: het kolonialisme is naar binnen geslagen. Onuitgewerkt blijft bij hem het subjectloze van de kolonisatie van de mens: het zijn de zich in stand houdende menselijke verhoudingen die de illusies van snelheid en de daarbij behorende kolonisering van de tijd voortbrengen, de uiterste consequentie van het fetisjisme. Tegen de koloniale druk van deze illusies kan eigenlijk alleen het eenvoudigste en daardoor radicaalste in stelling gebracht worden: 'ik leef', de sterkste getuigenis tegen de kapitaalsverhouding (voor dit inzicht zeg ik dank aan de laatst overgebleven 'marxist-tevens-anarchist' aan de Universiteit van Amsterdam, Werner de Haan). Het simpele feit dat ik leef, wat ook veronderstelt dat 'wij leven', maakt mij/ons onoverwinnelijk: sterfelijkheid maakt uitdrukkelijk deel uit van het leven. Bij de zelfkolonialisering behoort in toenemende mate een afschaffen van het leven voor de dood, juist ook voor de mens. De terugwijkende en daardoor totaal wordende staat eist dat 'de burger' zich primair ziet als een verzameling te doneren organen die voor een ander een tijdje de dood en daarmee het leven ontkennen. Nogmaals, niets zo subversief in de subjectloze maatschappij als 'ik leef' of 'ik ben' - dit laatste is opmerkelijk genoeg een van de onmogelijke namen van de God van Mozes.

De menselijke dekolonisatie van deze subjectloosheid houdt tevens de dekolonisatie van de Anderen, de niet of niet geheel begrijpelijke niet-soortgenoten, de dieren dus. Dieren immers, ook al zeggen ze het niet verstaanbaar, hebben de subversieve onhebbelijkheid van er te zijn, te leven, en in hun door mensen tot een kwelling gemaakt bestaan en gewelddadige sterven wordt steeds de ontkenning van leven bij de mens zelf bevestigd. De dekolonisatie kan alleen gecombineerd plaatsvinden. Autobestrijding is dierenbevrijding - niet alleen door de individuele dieren die erdoor gered worden (hoe belangrijk dit ook is), maar doordat het dekolonisatie betekent, van mens en dus van dier.

Dekolonisatie betekent een herstel van het leven voor mensen, maar dit is een zo veelomvattend programma dat de gedachte licht verlammend kan werken. Als deze dekolonisatie voor dieren bijvoorbeeld op korte termijn inhoudt dat de bio-industrie wordt afgeschaft, is dat al een hele stap. In de huidige omstandigheden zou men zich kunnen af-

vragen hoe het komt dat een dergelijke stap genomen zou worden, als niets er op wijst dat de illusies van geld en tijd voor mensen op grote schaal doorzien en opzijgezet worden. Maar voor het concreet levende dier maakt geen menselijk motief iets uit.

Een scharrelvarken heeft geleefd, in tegenstelling tot een batterijbeest, zoals een wild zwijn, zelfs als het door een jager wordt neergeschoten, een waardiger bestaan heeft gehad dan een scharrelvarken. Dekolonisatie van het dier begint bij de erkenning: 'het leeft' - een erkenning die niet langer met schrik gepaard moet gaan, maar die samengaat met het tegelijk zo moeilijke en eenvoudige besef van de mens die het vaststelt, zelf te leven. Niemand heeft ons daartoe rechten of plichten te geven, het is nu eenmaal zo. De strijd voor de dekolonisatie van mens en dier, de belangrijkste, nee de enige relevante strijd vanuit anarchistisch perspectief, kan niet verloren worden. Er valt nog steeds een wereld te winnen.

EEN KLEINE DIERADE

Weia Reinboud

Poesie mauw kom eens gauw ik heb lekkere melk voor jou. En het poesie kwam, en het poesie bleef komen, en het poesie maakte nieuwe poesies en een paar duizend jaar trokken de poesies naar de lekkere melk, en de poesies raakten een kwart van hun hersenen kwijt. Inteelt, afstomping door melkverslaving, rasverbetering.
En de melk was van de koe, want ooit was er een koe gevangen, haar kalf was opgegeten en de uiers werden dik en de mensen lurkten eraan totdat er niets meer uitkwam. De koe mocht terug naar het bos, en hij, pardon zij ontmoette een stier, ze maakten een kalf, de mensen hervingen de koe, aten het kalf, lurkten de uiers leeg, en ze genoten nog lang en gelukkig van hun melkverslaving. Over kwijtraken van hersenen bij mensen is nog niets bekend.

Maar zich vreemd gedragen, dat kunnen ze. Laatst verzeilde ik in een tuincentrum, een paar hectare bedrijfshal alwaar natuur te koop is, alwaar rasverbeterde plantjes boven de toonbank verhandeld worden, alwaar je plestik eenden kunt aanschaffen om je private meertje te natureren. Zelfs halve eenden verkoopt men, drijvende plastieke eendenkonten die de suggestie kunnen wekken dat in jouw vijver echt gegrondeld wordt. Daartussen zocht ik bamboe maar men verschafte slechts geplastificeerd bamboe, men achtte echt bamboe niet duurzaam genoeg. En men verschafte zuilen van beton. Je zou er een private stoa van kunnen maken, een zuilengang zoals die waaronder atheense filosofen scholen tegen de regen of de zon, hoewel je van stoïcijnen verwachten zou dat ze bij elk soort weer lakoniek buiten blijven konden. Ruim tweeduizend jaar terug leefden die, toen de poesies nog maar een achtste van hun hersenen kwijt waren, toen zuilen vast en zeker door slaven uit marmer gehakt werden. Maar juist de stoïci waren tegen de slavernij, dus waarom schoolden en scholen ze in een stoa? Praatten ze erover, daar ben ik benieuwd naar, over hoe ze degelijk wel van het slavenwerk profiteerden? Hoera, de slavernij is afgeschaft! Maar nog verschaft het tuincentrum betonnen liplappen, beschilderd betonnen roetmoppen op ware grootte zodat men de suggestie kan wekken over private zwarte bedienden te beschikken.
Vreemd gedragen kan men zich. Het kraampje op de hoek wordt getooid met een geschilderde vriendelijke haring en de tekst 'je beste maatje', een vrachtauto rijdt voorbij met als afbeelding een tafel met kalfjes errond die van bekers melk genieten, de auto vervoert schoolmelk, dat is melk van koeien niet van scholen. Bij de slager staat een groot bord met daarop de aanbiedingen van de dag, de lijkjes van de week, en de omlijsting van het bord is een vrolijk & o zo menselijk schaterende koe. De koe lacht naar de overkant van de straat waar een guitige & o zo menselijk teruglachende vis de menukaart van het visrestaurant omlijst. De lippen van koe en vis lijken wel iets op die van de tuinneger van het tuincentrum. Maar hoera, de slavernij is afgeschaft, de zwarte zit niet meer aan de ketting.

De hond zit aan de lijn. Want de hond is lief, maar helaas ook nogal naief. Een derde van de hersenen is zoek, tweederde van het beest is nog over. Die tweederde bestaat vooral uit infantiliteit, terwijl het laatste restje volwassenheid 'vals' heet. Vals grommen, woest blaffen, venijnig bijten, infantiel tegen alles en iedereen opspringen, een lik hier en een lik daar. Het baasje staat breeduit te glimlachen bij al deze ongewenste intimiteiten. Het baasje zit nooit om een gespreksonderwerp verlegen, want dat loopt aan de halsband, je ziet het baasje op honderd meter al vertederd raken doordat een ander baasje nadert. Wat ben je toch lief, hoe gaat het ermee. Niet hoe het met het baasje gaat, niet hoe het met het leven staat, niet hoe de wereld vergaat, maar over het hondje gaat het geblaat. En blijkt het beest een klier, dan is er altijd nog het asiel. Daar komen soms bevrijders langs, ach en wee wat zielig kom maar mee knuffel knuffel, dan is er weer plek voor een nieuwe klier en via de wet van vraag en aanbod kan de degeneratie voort.

Ik koop postzegels, maar kijk niet naar wat er opstaat want de nederlandse zegels zijn onveranderlijk lelijk, behalve toen ze ene Rembrandt als ontwerper gekozen hadden, in '58 was dat meen ik. Blijken er drie poesies op te staan! Drie per zegel, dat is 1 poesie voor ruim een kwartje. Ach wat schattig! Vast goed voor de omzet van de posterijen. En voor die van de dierenwinkel, want ukkies die niet kunnen lezen, kunnen via deze postzegel tot fatsoenlijk konsumeergedrag aangezet worden. Zelden is de mensheid op eenvoudige wijze in twee groepen te verdelen, maar hier lijkt het zeer wel mogelijk: de enen zien een poesie en roepen gelijk kom maar hier aaiaai lekker vachie heb jij, de anderen zeggen wat mot dat gekriebel rond mijn benen. Of ze denken het, ze zeggen niks hardop want ze vormen een minderheid. De eerste soort denkt in termen van aaibaarheidsfaktor (een term die voorzover ik weet door poesieliefhebber Rudy Kousbroek is bedacht), hoewel ze nog eerder lijden aan aaidwång. Er kan geaaid worden, er zal geaaid worden, er moet geaaid worden. Met mensen doen ze dat niet, terwijl die toch ook een zacht vachie op hun kop hebben, maar ja die kunnen reageren, kunnen laten weten dat ze er niet van gediend zijn. Poesies zijn echter zodanig gedrild door hun opvoeding in een voor poesies stimulusarme omgeving dat ze dat geaai niet alleen tolereren, de verstandige katten daargelaten, maar dat ze het geaai zelfs opzoeken. Ik zou me in een dergelijke situatie trouwens ook laten aaien door iedere rondhopsende robot die tot aaibewegingen in staat is.

Ik behoor tot de tweede soort. Mijn enige kontakt met katten bestaat uit luid sissend & tanden ontblotend naar buiten rennen zodra een kat de paar vierkante meters voor mijn raam onveilig maakt voor mezen mussen merels en meerkoeten. Zij, de katten, leren snel dat ze beter niet op mijn gebiedje kunnen rondlopen, en de minst gedegenereerden onder hen begrijpen zelfs dat ze buiten dat gebiedje in het geheel niet bang voor mij hoeven te zijn. Want dan krijg ik last met de buren. Maar zo diep zullen ze er wel niet over denken.

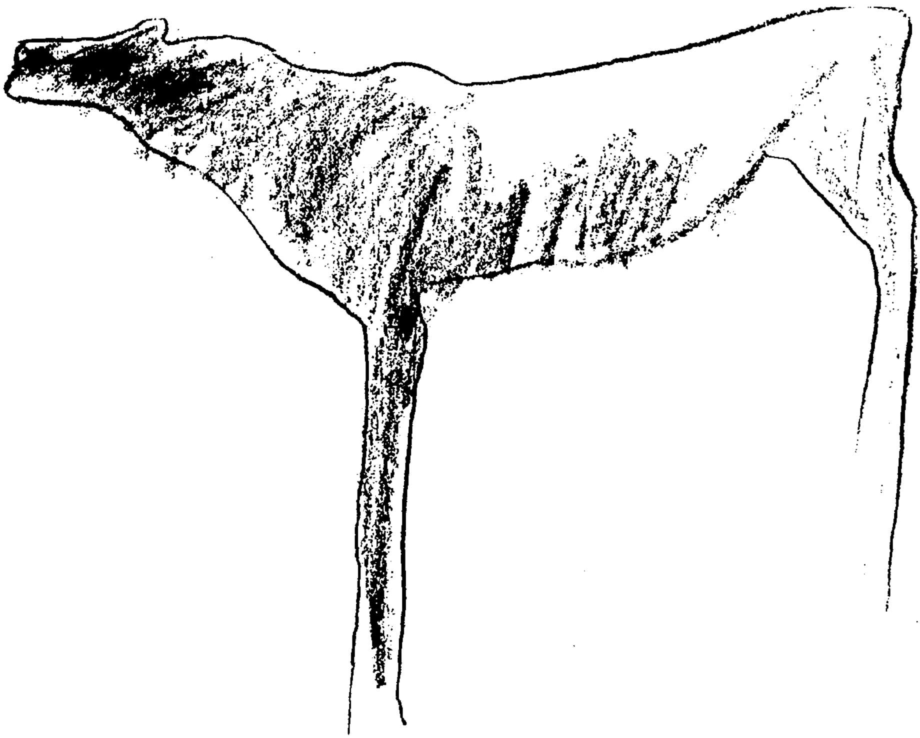
Nu is het wachten op postzegels met keffertjes en andere staartzwiepers, zegels met hommels, want die hebben ook zo'n lekker vachie dat aanvallen van aaidwang kan opwekken, zegels met padjes, want die kunnen zo lief onhandig stumperen zodat je ze echt heus

wel moét oppakken en helpen met de voortbeweging, het wachten is op zegels met van alles nog wat. Doe mij maar alligators haaien schorpioenen adders en een Eurypelma soemanni. Of laat alles gewoon rondlopen of stilzitten, want daar gaat het natuurlijk om: of je vindt dat de (overige) natuur er voor de mens is, voor de heb en voor de aai, of dat de overige natuur er gewoon ìs. Om naast te zitten maar niet aan. Om te bekijken op fraaiheid maar niet op verhandelbaarheid en knuffelindex. Ook niet op bevrijdbaarheid want bevrijden laat het aaibaarheidsdenken onverlet, of leidt tot faunavervalsing, of leidt tot het voederen der bevrijden met geslachte onbevrijden. Laat ze op hun plek, laat ze met rust, lááit ze allemaal.

Domestikatie betekent dat een dier extreem versimpeld wordt bekeken. Het geeft melk, dus sluiten we het op. Het is berijdbaar, dus fokken we het. Het heeft hammen, en de rest zal ons worst wezen. Wat voor leven Het Dier heeft doet er verder weinig toe, want Het dier degeneert toch wel, en zo went Het op den duur overal aan. Intussen is de helft van het land egaal groen van gras uit superveredeld superzaad, en de andere helft van het land is vergeven van de huisroofdieren zodat er superweinig plek is voor onveredelde dieren. Ga op nieuwjaarsochtend op het strand wandelen en zie dat er tien- of honderdmaal meer vogels zijn dan op dagen waarop de mensenmeute niet massaal uitslaapt en waarop dus de hondenmeute gespreid wordt uitgelaten. Driehonderdvierenzestig dagen lang is het strand voor de hond, is er superweinig plek voor vogels, èn superweinig plek voor liefhebbers van onveredeldheid.

In de logika zelfs komen gedomesticeerde dieren voor! Ook daar worden ze versimpeld tot bijna niks en dan gebruikt voor redenering zus of gedachte zo. Je kunt bijvoorbeeld je eetgewoontes sterker doen lijken door te zeggen dat ze 'natuurlijk' zijn. Ik ben al tegengekomen dat het natuurlijk is om omnivoor te zijn, vegetariër, veganist, fruitist of kannibaal. De naturalistiese drogreden heet dat, en met een drog valt alles te staven. Natuurlijk kan je wijzen op overeenkomsten met naaste verwanten, het is gewoon zo dat 99 procent van onze genen dezelfde zijn als die van sjimp of bonobo, maar ook zorgt die ene procent voor dubbelgrote hersenen waarmee 90 procent van ons gedrag te veranderen valt. Wie als een chimp wil eten (nogal omni) of als een bonobo (ongeveer veganisties) of als een gorilla (ook vrijwel veganisties, en 98 procent gedeelde genen), die bedenke vervolgens dat gorilla's af en toe een flinke hap poep nemen. Zal wel voor de B12 zijn. En doe verder ook als onze verwanten: werp de teevee de deur uit, zend al je kleren naar arme kindertjes, en aai nooit een poesie.

Er bestaan mensen die graag een beroep op natuurlijkheid doen, en er bestaan mensen die direkt in de gordijnen zitten zodra ze vermoeden met dieren vergeleken te worden. En soms zijn dat dezelfden. Ook een soort naturalistiese drogreden, die vergelijkingsvrees. Uitroepen 'ik ben toch wel meer waard dan een koe' als het onderling kontakt ook kritiek bevat op het nuttigen van dingen der koe. Of 'asielzoekers zijn toch wel méér dan dieren?!' zodra je beweert akties voor dieren en asielzoekers gelijkelijk belangrijk te vinden. Alsof opwaardering van dieren zo onvoorstelbaar is, dat het identiek geacht wordt met afwaardering van mensen. Alsof vergelijken niet eens màg. Er was

eens een dierentuin met een grote groep sjimps. Enige mannetjes betwistten al tijden het gezag van de leider en toen ze zich eindelijk sterk genoeg voelden gingen ze hem zo heftig te lijf dat diens geslachtsapparaat, symbolies machtsapparaat, ongeveer aan flarden ging. Zie hoe men nu Clinton bespringt! Aai ook nooit een president.

Een olifant wist eindelijk uit het circus te ontsnappen, ze sprong in het rond, holde zevenendertig straten door, vertrapte zeshonderd struiken en ging op haar kop in het weiland staan. Zo had ze toch nog iets aan de ingetreiterde kunstjes. Ze had een hele grote snuit en blies daarmee dit verhaaltje uit.

DE TRANEN VAN DE DODO

Cor Gout

Het boek waarin ik nu al een dag of tien woon, heet Het lied van de dodo. *In deze dikke pil legt de schrijver, de Amerikaan David Quammen, uit hoe belangrijk eilanden zijn bij het zich vormen en ook bij het verloren gaan van diersoorten.*
In het eerste hoofdstuk beschrijft Quammen de ontstaansgeschiedenis van de theorie over de ontwikkeling van de soorten door natuurlijke selectie. Wie het eerst met die hemel en aarde schokkende opvatting op de proppen kwam, Darwin of zijn bescheiden landgenoot Wallace, weet Quammen nog niet zo net. Wel dat de evolutietheorie ("dat soorten zich ontwikkelen, de ene uit de andere, door een proces waarbij natuurlijke variatie binnen een populatie geselecteerd en vermeerderd wordt door verschillen in overleving en reproduktie van afzonderlijke individuen") nauw samenhangt met de vraag waar de verspreidingspatronen van soorten en de manier waarop ze veranderen en divergeren plaatsvond. En dat evolutie het best kan worden begrepen in samenhang met uitsterving en vice versa.

De duifachtige soort Raphus cacullatus kon op het eiland Mauritius uitgroeien tot een reuzensoort, een grote, vette veelvraat, voorzien van een grote kop en een snavel als een klauwhamer, niet in staat tot vliegen, maar snel te poot, omdat hij zich ontwikkelde in een ecosysteem dat vooralsnog geen roofdieren, knaagdieren en mensen kende en daardoor het nestelen op de grond veilig en economisch maakte.
Veel veranderde toen eerst de Portugezen (in 1507) en later de Hollanders Mauritius aandeden en de naïef toegankelijke loopvogels vingen en opvraten. 'Walgvogels' werden ze genoemd, omdat de smaak van het vogelvlees niet meeviel. Of dodaersen, naar de bolle vorm (dod) van hun konten of naar hun imago als luiwammes (dodoor). De ons meer bekende naam 'dodo' zal hiervan een afleiding zijn geweest, hoewel sommigen de naam onomatopeïsch duiden, gewoordvormd naar de mogelijke roep van het dier.
Een enkele Hollandse zeevaarder nam de moeite de dodo te beschrijven. De eerste dodofaag was een zekere Van Neck, die in een reisverslag van 1601 melding maakte vàn een vogelsoort "groter dan onze zwanen, met grote koppen, waarvan de helft met huid bedekt is als een kap. Deze vogels hebben geen vleugels, in plaats daarvan zijn er drie of vier zwartige veren. De staart bestaat uit een paar dunne gebogen veren van een grijze kleur".
Quammen probeert ons historisch schuldbesef te kalmeren door uit te leggen dat de moord- en vraatzucht van het scheepsvolk niet de enige oorzaak van de uitsterving van de dodo was. Al voor 1662, toen de bemanning van een Hollands schip, onder het gezag van een zekere Volkert Iversen, de laatste door mensen waargenomen dodo's had neergeknuppeld op een eilandje vlak voor de kust van Mauritius, was de dodo ecologisch stervende. Belangrijk in dit proces was het feit dat de Portugezen en Hollanders varkens en apen op het eiland hadden geïntroduceerd. Doordat deze uitheemse dieren de jongen en eieren van de dodo (slechts één

ei per legsel) opvraten, was de eco-omgeving van de vogel opeens onveilig geworden. Maar de voornaamste oorzaak voor het verlies van zijn evolutionair aanpassingsvermogen was zijn zeldzaamheid. Anders gezegd: de drempel voor collectief onheil was laag.
Het boek *Het lied van de dodo* bevat spanning, drama, intrigue, humor en sentiment, zowel langs de hoofdlijnen van het verhaal als in de details. Het is een boek waarin je opgaat, waarin je leeft zoals in een waan, een illusie, een euforie of depressie. Je loopt in een wolk en de vraag is hoe het leven van alledag daarin binnenkomt.

Toen ik op vrijdag 27 maart 1998 het Grafisch Atelier aan de Plompetorengracht in Utrecht betrad, was mijn leeswolk nog net niet aangevuld met de passage over de dodo en zijn zwanenlied. Die zou er de volgende dag bijkomen en dan pas de kans krijgen zich te vermengen met mijn indrukken van de groepstentoonstelling 'De Keuze van de Keizer', in het bijzonder van Moritz Ebinger's bijdrage daaraan.
In een hoekje van een ruimte waar zich ook drie rijen tafels bevonden met daarop Wedgewood-borden en bijpassend bestek, herkende ik Moritz' eeuwig kinderlijk schilderhandschrift in twee etsen ('Vliegende Hollander' en 'NoNoMoMo'), een olieverfportretje en enkele pentekeningen, in één geval aangebracht op de kleurenscheidingsfilm van een gefotografeerd object en vervolgens meegeproduceerd in offset.
Wat Moritz' voorstellingen zo levend maakt, is hun beweeglijkheid in de ruimte en daaraan toegevoegd een tijdsdimensie, verbeeld door de uitzaaiing of vlucht van details, die als bouwstenen, 'cellen' of 'genen' van die voorstelling of als hersenspinsels binnen dat kader of als geesten in de fles of duveltjes in doosjes figureren.
Deze stripachtige krabbelwezentjes, pietepeuterpoppetjes en onzindingetjes, die woekeren in de plooien, oksels en marges van de voorstelling of daar uit de plooi raken en uit de band springen, lijken oorsprong, voortgang, variatie en bestemming te vertegenwoordigen.
Bij mij thuis in de keuken hangt links boven de spoelbak van het aanrecht een door Moritz ontworpen poster, voorstellend een uit een monitor en antennes opgebouwd walkmanmannetje, dat zich dansend op de geluidsgolven van de rond hem heen vliegende walkmannetjes naar rechts, voor de kijkers naar links, beweegt.
In het gangetje naar de drukkerij van het Grafisch Atelier staat een vitrine met buitenformaatse kunstboeken. Eén daarvan is gemaakt door Moritz en heet 'De Vader'. Moritz, zelf vader, vertelt over een buitenformaats prentenboek dat hij avond aan avond met zijn dochtertje Anna placht door te bladeren. De prenten in dat boek, 'Ons Dorp' geheten, waren tot aan de kaders gezellig volgetekend met mensen, dieren en dingen. Elke avond ging het boek open met een alarmerende vraag van het type: 'Zou het poesje er nog zijn?'. Of: 'Zou de brievenbus er nog staan?'. Een èchte vraag ook, want de vorige avond was het boek immers dichtgeklapt en of alle personages en voorwerpen er de volgende nog altijd zouden zijn, was maar net (juist, dat bedoel ik) de vraag.
De manier waarop Quammen de ondergang van de allerlaatste dodo beschrijft is niet wetenschappelijk, maar wel prachtig. Ik citeer (p. 281, 282):
"Stelt u zich eens voor dat de laatste dodo niet omkwam op dat eilandje van

Iversen. Stelt u zich een eenzame overlevende voor, een eenzame vluchteling die aan het eind van de zeventiende eeuw rondzwierf over het vasteland van Mauritius. Stelt u zich voor dat deze vluchteling een wijfje was. Ze moet zwaarlijvig en verward zijn geweest. Ze kon niet vliegen - maar was vindingrijk genoeg geweest om te ontsnappen en te blijven leven, terwijl andere vogels het loodje legden. Of anders had ze gewoon geluk.

Misschien had ze al haar jaren doorgebracht in het Bambous-gebergte langs de zuidoostkust, waar de verschillende vormen van bedreiging die door de mens aan wal waren gebracht nog nauwelijks waren doorgedrongen. Of misschien had ze zich schuilgehouden langs een stroompje in de Black River Gorges. De tijd en de ellende hadden haar uiteindelijk ingehaald. Stelt u zich voor dat haar laatste kuiken verzwolgen was door een verwilderd varken. Haar laatste vruchtbare ei door een aap. Haar partner doodgeknuppeld door een hongerige Hollandse matroos, en dat ze geen enkele hoop meer had een ander te vinden. In de afgelopen vijf jaar, langer dan het geheugen van een vogel reikt, had ze zelfs geen soortgenoot meer gezien.

Raphus cucullatus was zeldzaam geworden tot in de dood. Maar dit ene individu van vlees en bloed leefde nog. Stelt u zich voor dat ze dertig jaar was, of vijfendertig, een hoge leeftijd voor de meeste vogelsoorten, maar niet onmogelijk voor een individu van zo'n grootlijvig soort. Ze rende niet meer, maar waggelde. De laatste tijd begon ze blind te worden. Haar spijsvertering liet te wensen over. In het duister van een vroege ochtend in 1667, tijdens, laten we zeggen, een stortbui, schuilde ze aan de voet van een rotswand in de Black River Gorges onder een overhangende rots. Ze trok haar kop tegen haar lijf, zette haar veren op om warm te blijven en rilde van ellende. Ze wachtte. Wat zij niet wist, wat niemand wist, was dat zij de enige dodo op aarde was. Toen de bui was overgewaaid opende ze haar ogen niet meer. Dit is uitsterven."

De dodo wist niet dat zij uitstierf als soort. Wel wist zij dat haar afgeleefde ogen nooit meer op een dodo-partner, een dodo-kuiken of een dodo-ei zouden vallen. Ze kon zichzelf wat dit schrijnend verlangen betrof niet meer voor de gek houden. En daarom vloeide het rijkelijk tranen uit haar ogen. En al die tranen, die langs de rotswand naar beneden liepen en soort bij soort een heenkomen zochten in groeven en spelonken, in de stroom van de Black River Gorges, op drijvende vegetatie of uiteindelijk in de zee, vertoonden trekken van de dodo, met kleine, maar beduidende verschillen tussen de soorten en piepkleine variaties binnen de soort, maar telkens onmiskenbaar des dodo's of dodo-gelijk, de ene soort wat waakzamer dan de andere, de ene wat wendbaarder en sneller dan de andere, de ene vanwege een kleine vetlaag rondom de druppel wat bestendiger dan de andere, de ene soort wat talrijker dan de andere, de ene wat gelukkiger in het vinden van een wijkplaats dan de andere.

Dat zou Moritz allemaal tekenen in een heel groot prentenboek, dat ik iedere avond zou willen inkijken, nauwelijks in staat te wachten tot het boek werd opengeslagen, gekweld door de vraag of al die verschillende soorten dodo-tranen er nog zouden zijn en bang dat er toch eentje was verdwenen.

WAAR BEGINT EN WAAR EINDIGT EEN DIER?

Onsamenhangende gedachten van een dierenvriend

Siebe Thissen

Een dier is een ingewikkelde zaak. Zeker als je geen biologie hebt gestudeerd. Als ik aan dieren denk, denk ik eerst aan Billie - mijn vuilnisbakkie dat ik zo'n tien jaar geleden vond in het Kralingse Bos. Het was nog Werelddierendag ook. 4 oktober. Sindsdien woon ik samen met dit kleine ventje. Dan zijn er de mussen en de kraaien en de meeuwen nog. Ze wonen overal waar ik een woning vond. Leuke gasten trouwens. Maar daar houdt mijn dierenrijk zo'n beetje op. Eigenlijk heb ik geen mening over dieren, want ik snap er weinig van. Waar begint een dier en waar eindigt een dier? Goed, met een aap en een giraf heb ik geen problemen, maar lastiger wordt het als ze kleiner worden. Bijvoorbeeld een amoebe of een zweephaardiertje.

Volgens mijn woordenboek is een dier een ademend wezen dat het vermogen tot actieve verplaatsing bezit. Bovendien hebben ze een zenuwstelsel en een behoefte aan organisch voedsel. Dat klinkt allemaal heel logisch, maar als je even meedenkt begint het gedonder al. Zo hebben bladgroenloze plantjes ook behoefte aan organisch voedsel en beschikken eencellige zweephaardiertjes over bladgroen. De vleesetende zonnedauw kent op haar beurt weer een soort dierlijk verteringsproces. De bacterie behoort tot het plantenrijk, maar mijn intuïtie zegt dat het een diertje is. Sommige planten zijn eigenlijk dieren en sommige dieren zijn eigenlijk planten. Over de onhoudbaarheid van dergelijke stricte afbakeningen schreef wetenschapscriticus en humorist Charles Hoy Fort in 1919 al een verbijsterende verhandeling: *The Book of the Damned.*

Kortom, over dieren heb ik geen mening. Ik ben weliswaar zeer gesteld op Billie, maar het hondje heeft zelf weer talloze huisdieren waar ik behoorlijk van baal. Tijdens de warme augustusmaand werd zijn vacht gekraakt door een vlooienfamilie. Iedere twee dagen kam ik zijn haardos vakkundig uit. De krengen die ik met het kammetje vang dump ik vervolgens in een emmer met heet water. Gefascineerd kijk ik toe hoe ze verzuipen. Je ontwikkelt in de loop der jaren fijne strategieën. Zo ontdekte ik dat de vlooien blijven drijven en in een laatste krachtinspanning uit de emmer trachten te klauteren. Een scheutje afwasmiddel doet echter wonderen: de vlo zinkt meteen naar de bodem. Ik betrap me er trouwens op hoeveel plezier deze etnische zuivering me schenkt. Iedere tien minuten tel ik de slachtoffertjes, alsof ik aan een spannende competitie deelneem. Bovendien maakt de vlo me tot een huissloof. Je bent verplicht iedere dag te stofzuigen en de vloer te dweilen. Nee, van menig insekt in mijn directe omgeving moet ik niet veel hebben. Een hoop van die lui zijn gelukkig zo klein dat je ze niet kan zien. Een

huismijt bijvoorbeeld. Leg hem maar eens onder de microscoop: zelden zo'n demonisch gedrocht gezien! Met tienduizenden tegelijk marcheren ze door je huis en ongevraagd dringen ze door tot in je matras, alwaar ze zich tegoed doen aan huidschilvers en restjes lichaamsvocht.

Over zuiveringen gesproken. Zo vind ik de mug ook een rotzak eerste klas. Niet alleen hinderen ze mijn welverdiende nachtrust met hun irritant gezoem, tevens geilen ze op mijn bloedsomloop. Als ik God was had ik ze geruisloos gemaakt. Gelukkig zijn muggen oliedom. Indien ik word gewekt door zo'n fucker glij ik stilletjes mijn bed uit, druk het licht aan, en wacht gehurkt af. Bij gebrek aan een weldoorbloed lichaam heeft de nietsvermoedende mug de neiging vlak bij het hoofdkussen op de muur plaats te nemen, in afwachting van de terugkeer van zijn avondmaal. Inmiddels heb ik dan een *Algemeen Dagblad* opgerold, sluip ik dichterbij en ram de krant met een mokerslag achter in zijn nek. Hoe groter en bloediger de vlek op de muur, hoe groter mijn euforie.

Sinds nieuwe woonwijken steeds vaker worden omgeven door stukjes 'wilde' natuur en moerassige watertjes, duiken muggen, teken, ratten en andere ellendelingen ook vaker op. Volgens een biologe, ene Dr. A. van Bronswijk, keren malaria, de ziekte van Lyme, de ziekte van Weil, de blaasworm en huidaandoeningen als trombidiosis in een hoog tempo terug. Vooral onder ouderen en kinderen vallen slachtoffers. De illusie van de ongerepte natuur wordt betaald met jeuk, darmaandoeningen, hoofdpijn en mogelijk nog erger. Trots maken kranten melding van de terugkeer van verdwenen diersoorten, zoals de bever en de roek, maar ook hier lijkt de hulde selectief. Vorig jaar keerde tevens de mensenvlo terug. Het centrum werd getraceerd in het Utrechtse Hoog Catherijne. Dankzij junkies en zwervers zwermde de vlo uit naar de kledingzaken en via C&A werd het diertje in heel Nederland uitgezet.

U zult opmerken: ja, hij heeft gewoon een hekel aan insekten. Niet helemaal: een dikke bromvlieg en een drosophila vind ik bijvoorbeeld weer leuke wezentjes (zo heb ik ook genoten van David Cronenburg's film *The Fly* - het lijkt me waanzinnig om even een vlieg te zijn). De vlieg maakt me onder meer duidelijk dat het fenomeen tijd een problematisch gegeven is. In een leuk verhaaltje - getiteld 'De swing erin' - legt Midas Dekkers iets uit over de belevingswereld van de vlieg. Alle dieren en planten zijn ritmische wezens, maar onderscheiden zich door een verschil in tempo: kortlevers zijn snellevers. Een eendagsvlieg moet in een razend tempo zijn hele bestaan in een dag proppen: "Voor een diertje dat zo snel leeft als een vlieg, is het in ons huis om dol van te worden. Het ergst is het voor hem 's avonds, bij het licht van een tl. Wij zien een tl-lamp als een bron van ononderbroken licht omdat ons oog te lui is om op te merken dat hij elke vijftigste seconde aan en uit gaat. Al wat sneller wisselt dan een twintigste seconde zien we als een ononderbroken beweging: daarop berusten film en televisie. Een film voor vliegen zou echter 240 beelden per seconde moeten hebben in plaats van de 24 voor ons, want zijn uit vierduizend oogjes opgebouwde oog kan elke tweehonderdste seconde iets

nieuws zien. Wat voor ons een film is, is voor hem een oersaaie dia-avond, of beter: een dia-week. De tl-lamp is voor hem nu eens aan, dan weer uit, in totaal meer uit dan aan, zodat hij steeds in het donker zit. Wie zo'n snel diertje dood wil slaan, moet van goede huize komen. Al sla je nog zo snel toe, voor de vlieg is er alle tijd om het gevaar aan te zien komen, een vluchtroute uit te stippelen, brandstof toe te voeren en op te stijgen met tweehonderd vleugelslagen per seconde. Wie een vlieg dood wil hebben, moet traag zijn. Dan ziet hij je niet. Je moet een vlieg te langzaam af zijn".

Hoe ik ook mijn best doe, ik kan me geen algemene mening vormen over dieren. Sommige vind ik okee, van andere baal ik als een stekker. Net als bij mensen. Mijn prikbord in de keuken verraadt echter dat ik een dierenvriend ben. Zo kreeg ik tranen in mijn ogen na de dood van het zwarte zwerfhondje Caraloco. De buschauffeurs van het Colombiaanse stadje Buga adopteerden het knuffeltje collectief omdat men geroerd bleek door zijn melancholieke blik. Zeven maanden lang begroette Caraloco ('gekke snuit') de naar de garage terugkerende chauffeurs die hem in ruil van voedsel en zoenen voorzagen. Caraloco werd vermoord door een kogel in zijn snuit. Op een zondagochtend in mei stapte de dronken manager van het busbedrijf, een zekere Jaime Vera, de garage binnen waarop Gekke Snuit blaffend tegen hem opsprong. Vera trok zijn pistool en schoot het hondje neer. Het geschokte personeel riep de volgende ochtend een wilde staking uit waarbij het openbaar vervoer werd platgelegd en de bevolking van Buga zich achter de stakers schaarde. De chauffeurs eisten het vertrek van Vera, maar het Openbaar Ministerie weigerde de moordzaak serieus te nemen omdat het Wetboek van Strafrecht hierover geen uitspraken doet. Bedrijfsleider Vera zwaaide nogmaals met zijn gun en dreigde de stakers 'achter de hond aan te sturen'. Hoe de zaak is afgelopen is me niet duidelijk, maar ik neem aan dat Jaime Vera - volgens goed Colombiaans gebruik - zijn pensioen niet zal halen.

Ook heb ik te doen met de zesjarige Iwan uit Moskou - de voorlopig laatste Kaspar Hauser. Langer dan twee jaar leefde het kind temidden van een roedel wilde honden. Het kind ontsnapte op vierjarige leeftijd aan zijn alcoholistische ouders en werd broederlijk opgenomen door straathonden die hem verzorgden en verdedigden. De politie had vier pogingen nodig de jongen te isoleren van de honden. Uiteindelijk werd de schreeuwende en bijtende Iwan afgevoerd naar een quarantaine-inrichting. Nu slijt hij zijn dagen in een weeshuis. De honden zijn waarschijnlijk afgemaakt. Een sombere Iwan mompelde tegen een verslaggever: "Ik had het veel beter toen ik nog met de honden samenleefde".

Zo stel ik mijn eigen dierenrijk samen. In mijn verbeelding, want aan dierenfilms heb ik een tergende hekel. De plaatjes gaan nog wel, maar het begeleidende commentaar is doorgaans van zo'n hoog fascistisch gehalte dat de uitlatingen van Janmaat ernaast verbleken als lichtvoetige borrelpraat. De meeste dieren slapen de godganse dag, maar als je de EO-documentaires mag geloven doen ze niets anders dan copuleren en het verscheuren van hun prooien. Als jonge welpen met elkaar worstelen,

zegt een meneer dat ze zich voorbereiden op gevechten op leven en dood die later nog zullen komen. Ja, zo lust ik er nog wel een. Dat de veelvormigheid van het spel *ook* geschikt is om je spieren te sterken en je reactiesnelheid op te voeren, is een andere zaak. Tegenwoordig worden dieren opgeborgen in reservaten, in Wild Life-parken, in dierentuinen, in nieuw aangelegde ruigoordjes en andere omheinde gebieden. Als ik een dier was zou ik daarvan balen en de eer aan mezelf houden. Het is beter staande te sterven dan knielend te leven, zei een mevrouw ooit. Daarom hou ik zo van de dodo en koester ik mijn Schokland-T-shirt.

'Menselijk' in de overtreffende trap is 'dierbaar'. Als we echt van iemand houden, zeggen we dat diegene ons dierbaar is - alhoewel we ons best doen 'het dierlijke in de mens' aan banden te leggen. Volgens de negentiende eeuwse fysioloog Jacob Moleschott is de mens een denk*dier*. Multatuli was het niet met hem eens en bestempelt de mens als een *denk*dier. Dierhalve hebben beiden ongelijk: het dier is namelijk een mens. In de herfst van 1992 bezocht ik Walter Potter's Museum of Curiosity - een klein, obscuur museum in een achterzaaltje van de Jamaica Inn, in het dorpje Bolventor in het Engelse Cornwall. Dit mistige, voormalige smokkelaarsnest herbergt een vreemde verzameling van taxidermist Walter Potter (1835-1918). In de loop van zijn leven heeft Potter tienduizenden dieren opgezet, waaronder vogeltjes, konijnen, honden, koeien, ratten, eekhoorns en roofvogels. Hij verontschuldigde zich door te stellen dat de meeste dieren al dood waren toen ze hem werden gebracht.
Mijn ogen werden vochtig bij het betreden van dit volgestouwde museum. De dieren worden namelijk niet geïsoleerd tentoon gesteld, maar maken deel uit van enorme collages die menselijke taferelen nabootsen. Zo heeft Potter gedichten tot leven gewekt, zoals 'The Original Death and Burial of Cock Robin', 'The House That Jack Built' en 'Babes in the Wood'; sportwedstrijden als The Guinea Pigs' Cricket Match, The Kittens' Tea and Croquet Party en The Duelling Squirrels; dorpstaferelen als The Happy Family en The Rabbits' Village School; en zelfs stukjes onvervalste klassenstrijd, waaronder The Upper Ten en The Lower Five. Zo telt The Rabbits' Village School ruim vijftig opgezette konijnen in een werkelijk perfect nagebouwd microdecor van een klaslokaal. In 'Cock Robin' zien we een treurige begrafenis waarin een klein koetje (waarschijnlijk een miskraamfoetus) en een duif een kist met daarin een roodborstje ten grave dragen. De grafdelver, gewapend met een schop, is een uil en een predikant, een zwarte kraai, leest voor uit de bijbel. In zijn museum heeft Potter de leefwereld van zijn geboortedorpje Bramber in kaart gebracht. Zijn liefde voor het alledaagse leven wordt verbeeld door duizenden dode dieren. In verwarring verliet ik het zaaltje dat vandaag tot een van mijn meest dierbare musea behoort.

Dieren kun je ook eten. Zelf behoor ik tot het type van de onverschillige crypto-vegetariër die vlees gewoon niet lekker vindt en te laf van aard is om een dier zijn strot af te snijden. Sinds mijn vader op onhandige wijze een kip onthoofde en slager Van Oirschot, vlak achter mijn ouderlijk huis, wekelijks gillende varkens en koeien door het hoofd schoot, ben ik mijn eetlust wel kwijtge-

raakt. Overigens behoren slagers tot het lelijkste volksdeel der natie - hun gesleep met bevroren lijken in bebloede jassen dunkt me esthetisch beneden alle peil. Niet voor niets kampt het slachtbedrijf met een schrijnend tekort aan personeel en hebben winkelmeisjes weinig trek in een loopbaan bij de slager op de hoek. Bovendien lijkt de overgang van het slachten van dieren naar staaltjes van menselijke genocide niet zo groot. De harde kern van de Amsterdamse fascisten - zo leren we uit het boek *Oorlog in de stad* van Friso Roest en Jos Scheren - bevond zich in het plaatselijke slachthuis. Hier werd immers al druk geëxperimenteerd met begrippen als vernietigen en praktijken als het afslachten. Vroeger mochten deze goedbetaalde, maar immoreel geachte slachters niet in het dorp wonen en werden ze naar de marge verdreven. Deze vilders konden als gevolg daarvan slechts binnen de eigen kring een huwelijkspartner vinden en werden door de lokale bevolking met de nek aangekeken. Tussen 1730 en 1774 kwamen deze slagers en vilders in opstand tegen hun criminalisering - opstandelingen die we vandaag kennen als de Bokkerijders.
Een andere groep vleesvoorzieners, die ook werd gemarginaliseerd en tot bendevorming werd gedwongen, is die van de Boekaniers. Nieuwe sedentaire gemeenschappen in Amerika lieten de vleesvoorziening over aan outcasts. Deze lui vingen dieren, sneden ze aan repen, droogden stukken vlees op een houten rooster boven een houtskoolvuur (een indiaanse gewoonte die 'barbecue' werd genoemd) en verkochten dit vervolgens aan dorpsbewoners. Het op deze wijze verduurzaamde vlees werd 'boucan' genoemd - de handelaren werden op hun beurt boekaniers genoemd. Bendes, opstandelingen, outcasts, fascisten... maar al te vaak bleken het vleesspecialisten die werden gemarginaliseerd omdat de afnemers hun geweten afkochten door de slachters uit hun leefwereld te verbannen. Niemand heeft deze tragiek van onze beschaving beter geschetst dan Boris Vian dat deed in een van de meest waanzinnige romans die ooit werden geschreven: *De Hartevreter*, waarin een eenzame vilder figureert die tegen vette beloningen het geweten van een dorpsgemeenschap moet sussen.

Hoho, er zijn uitzonderingen, zegt u? Okee, dan is er nog de praktijk van het ritueel slachten. Daar heb ik ook nooit iets van begrepen. God moet wel erg pervers zijn als Hij Zichzelf tevreden stelt met de tienduizenden offers die Hem wekelijks worden gebracht. Als ik God was zou ik aan een ander ritueel toe zijn, bijvoorbeeld het snoeien van heggen met een gewijde heggenschaar of het snuiten van de neus met gezegende tissues. Zogenaamde Groene Slagers vind ik helemaal stuitend. Het Groene Varken dat sober doch humaan aan zijn einde komt wordt in de reclame doorgaans afgebeeld als een breed lachend varken. Zoals de guillotine een hoogtepunt was in de ontwikkeling van het humanisme, zo is de Groene Slager een hoogtepunt in de ontwikkeling van het dierbaarisme. De jas van de Groene Slager blijft echter net zo biefstukkleurig als die van de Rode Slager en het Groene Varken lacht net zomin als het krijsende varken van slagerij Van Oirschot. De enigen die werkelijk lachen zijn onze milieuvriendelijke abonnees die kauwend op Groen Draadjesvlees hun bijdrage aan het ecologische heil van Moeder Aarde vieren.

En dan de vis. Kurt Cobain zong met Nirvana: "It's OK to eat fish, cos they don't have any feeling". Ik twijfel daaraan. Toch begrijp ik niet dat mensen zo kankeren op de zondagsvisser die over zijn hengeltje naar de kringen in het water staart. Voor velen is dit meditatie-avontuur de enige ontsnapping aan een tergend bestaan waarin de sleur van gezin en werkvloer even wordt doorbroken. Even geen bazen, collega's, echtgenoten, familie en social talk, maar een nomadisch verblijf in de eigen geestesroerselen. Ooit volgde ik een cursus vrouwenstudies en aanschouwde daar een video-documentaire over de psycho-praktijk van Lilian Rubin - toen nog een populaire schrijfster. Menig vrouw klaagde op de divan over haar man die er op zondag tussenuit kneep met zijn hengeltje. In de daarop volgende discussie ondersteunden de vrouwen in mijn klas die kritiek terwijl de twee aanwezige mannen de hengelaars verdedigden. Begrijp me goed, het ging hier niet om het leed dat de vissen wordt aangedaan, maar louter om onbegrip: waarom kan een vent wel de hele dag over niks ouwehoeren met een anonieme visser die toevallig naast hem zit en waarom komt er thuis niks uit zijn strot? Een antwoord vonden we niet zo snel, maar het lijkt me overduidelijk dat hengelaars over vormen van communicatie en bezinning beschikken die elders gedwarsboomd worden.

Dieren zijn te ingewikkeld om er een mening over te hebben. Sommige mensen vinden zelfs dat we de Rechten Van De Mens moeten uitbreiden naar het dier. Zo zijn er al louche figuren die pogen de mensapen een plek te geven in de bankjes van de Verenigde Naties. Zelf heb ik niet zoveel op met mensenrechten omdat rechten steeds gepaard gaan met de onvermijdelijke plichten - dus geef ik Max Stirner nog even het voordeel van de twijfel: liever een handvol macht dan een zakvol recht. Want welke plichten mogen wij van het dier in ruil verwachten? Dat mejuffrouw Gorilla haar steun verleent aan het ingrijpen van het Pentagon in Sudan en Afghanistan? Dat meneer Baviaan de eigendomsrechten van de Afrikaanse maisplanter respecteert door niet langer de kolven van zijn land te stelen? Dat de familie Rat periodieke onthouding nastreeft om haar overbevolking in de steden in toom te houden? Dat de aartsluie en lanterfantende Lamantijn zich net als de werkloze verplicht zich actiever op de markt te oriënteren?

Dieren... ik weet het niet - maar ik wil er nog wel over nadenken. Vandaag is het Billie's verjaardag. Ik neem hem zo dadelijk mee naar de haringkar op de hoek, want als er iets is dat hij lekker vindt, dan is het wel een verse haring. Zonder uitjes natuurlijk, want dat is niet goed voor dieren.

IN MEMORIAM JOOP VAN DONGEN

In oktober 1998 overleed *Joop van Dongen*. Hij werd 90 jaar. Joop van Dongen was gedurende vele decennia vooral actief in de vrijdenkersbeweging, maar ook in libertaire en antimilitaristische kringen was hij zeker geen onbekende. Zo was hij bijvoorbeeld actief lid van het Haagse VredesPlatform. Er kon geen manifestatie of bijeenkomst georganiseerd worden of Joop van Dongen was er present om zijn mening te laten horen, veelal van achter zijn boekentafel. Als verspreider van linkse, libertaire en libertijnse literatuur was hij niet alleen in bredere kringen bekend, maar heeft hij ook jarenlang een belangrijke plaats ingenomen in de beweging van vrijdenkers en van anarchisten.

VARKENSBREIN IN MELKJUS*

Paul Lucas

Laten we er geen doekjes om winden, de varkensvleesindustrie heeft steeds opnieuw problemen met haar imago. Bovendien is het varken uitgegroeid tot een veelgebruikt scheldwoord: politici bestempelen hun tegenstanders als 'varkens' en ook politieagenten worden 'pigs' genoemd. Het merendeel van de bevolking koestert het vooroordeel dat varkens vieze, stinkende wezens zijn, terwijl ze in werkelijkheid niet onder doen voor jou en mij. En over de film Babe *wil ik al helemaal niets kwijt.*
Het management achter de Nationale Varkensvlees Producenten Bond - wier missie, zo blijkt uit hun website, bestaat uit het promoten van varkensvlees als het vlees voor de komende eeuw - heeft tonnen geld uitgetrokken om dure reclamefilmpjes te vertonen tijdens de wedstrijden om de Super Bowl. In die campagne trekken ze ten strijde met een oersaaie slogan - Pork: Taste What's Next! *- die de rundvlees-lobby nou niet direct tot bedijfsspionage zal inspireren. Het is opmerkelijk dat in de betreffende commercials met geen woord wordt gerept over de blikken varkensbrein die je aantreft in de schappen van je supermarkt. Want juist van dit produkt zou je toch mogen verwachten dat het enige aanmoediging had verdiend. Denk je eens in welke ongekende mogelijkheden dit produkt in de reclame heeft:* Varkenshersenen! Het Grijze Spul Uit Dat Andere Grauwe Vlees!

Ingeblikte varkenshersenen doen op het eerste oog een beetje vreemd aan, maar het produkt blijkt bijzonder geliefd bij afnemers van blikvoeding in het zuiden van de Verenigde Staten. Hier in New York kost het me meer moeite zo'n blik te vinden. Gelukkig bracht Marie, een vriendin, twee blikken Armour Pork Brains voor me mee na een bezoek aan familieleden in Virginia. Het blikdesign van Armour Pork Brains - gedomineerd door een niet al te smakelijke foto van een hersenmaaltijd - is uitermate saai en onopvallend. Een blik op de voedingsinformatie op de achterzijde leert dat het nuttigen van een enkel blik varkenshersenen 1170% van de hoeveelheid cholesterol bevat dat we dagelijks tot ons nemen. Begrijpt U het? Nog mooier is de aanbeveling de hersenen te nuttigen met gebakken eieren. Als je het mij vraagt getuigen dergelijke maaltijden van het gouden tijdperk van de bypass-operaties.
Gefascineerd door dit produkt bel ik met de klantenservice van Armour. Terwijl ik in de wacht word gezet, prijst een bandje andere produkten aan, zoals gedroogde biefreepjes. Veel wijzer wordt ik niet van mijn vragen naar kooktips met varkenshersenen. Er volgt wat gestamel over het combineren van brein met gebakken eieren, dus ik hang maar op - die informatie had ik immers

---

* Een van de meest aardige en bovendien hilarische consumentengidsen is het tijdschrift *Beer Frame. A Journal of Inconspicious Consumption*, uitgegeven en volgeschreven door Paul Lucas. Paul beoordeelt de huidige consumptiesamenleving door het recenseren van werkelijk alles dat in zijn postbus terecht komt. In #6 (1996) besprak hij een blik varkenshersenen. De vertaling is van Siebe Thissen. (Red.)

al. Bestaan er voor dit produkt dan niet meer gastronomische mogelijkheden? Ervan uitgaande dat alles te vreten is, zolang het maar behoorlijk is doorgebakken, werp ik de varkenshersenen in een pan met gloeiende olie en braad ze totdat er een bruin korstje is ontstaan. Aarzelend breng ik een stukje met een vork naar mijn mond. Drie tellen later smikkelen mijn verraste katten van een niet alledaags maal.

Kortgezegd, varkensbrein smaakt smerig. Dit brengt me op het heikele vraagstuk van de etiquette voor een feestelijk diner: hoe reageer je op een bord met dampend varkensbrein, geserveerd door een goedbedoelende gastheer? Voor dit soort problemen kent de firma Armour een ingebouwd excuus. In de blikken worden de hersenen ondergedompeld in een fikse scheut melkjus. Krijg je zo'n bord voorgeschoteld, dan kan je je altijd verontschuldigen: "mmmmmm, lekker: varkenshersenen! Maar laat ik nou net allergisch zijn voor melkprodukten... kan je me de toostjes even doorgeven?".

Ik had mijn bespreking van het blik zojuist afgerond toen ik een ander blik in handen kreeg: Kelly's Varkensbrein, geproduceerd door Kelly Foods - een bedrijf dat produceert voor de regio Tennessee. De blikken van Armour en Kelly zijn vrijwel identiek, al maakt Kelly iets kleinere blikjes. Het Kelly-etiket ziet er bovendien verzorgder uit dan dat van Armour: we vinden hier geen plaatjes van onsmakelijke maaltijden en geen tips over hoe de hersenen het liefst te serveren. Grappig is het mannetje op de achterzijde, een kok - wellicht de mascotte van Kelly, die behoorlijk opgewonden raakt bij het proeven van het varkensbrein.

Ondertussen ben ik als verzamelaar verslaafd geraakt aan blikjes hersenen - twee daarvan blijken niet langer genoeg. Momenteel beschik ik over een hele kast, gevuld met talloze potten varkensbrein van talloze verschillende merken. Lezers die denken mijn verzameling te kunnen aanvullen, weten me te vinden op onderstaand adres.

NOTEN

* Armour Pork Brains, Armour, The Dial Corp., Food Division, 15101 N. Scottsdale Dr., Scottsdale, Arizona 85077, USA;
* Kelly Pork Brains, Kelly Foods Inc., 513 Airwaves Blvd., Jackson, Tennessee 38301, USA;
* Paul Lucas & *Beer Frame*, 160 St. John's Place, Brooklyn, New York 112117, USA;
* Een interview met Paul Lucas over *Beer Frame*, in: V. Vale (red.), *Zines Volume I* (Re-Search/Vsearch #1, San Francisco 1997) - site: vsearch@vsearchmedia.com

DE GESCHIEDENIS VAN DE AS

Het Zesde Jaarboek Anarchisme zal deels gewijd zijn aan 'de geschiedenis van De AS' en dan met name aan de plaats die dit tijdschrift de afgelopen kwart eeuw binnen het anarchisme heeft ingenomen. We roepen lezers die die periode geheel of gedeeltelijk hebben meegemaakt en daarover hun mening willen geven op om contact op te nemen met de redactie van *De AS*. Gastredacteuren Andre Bons en Hanneke Willemse hebben het plan om die meningen te verwerken in een overzichtsartikel.
Indien u een bijdrage wilt leveren (schriftelijk of mondeling) vragen we u zo spoedig mogelijk te schrijven naar Redactie De AS, t.a.v. Bons + Willemsen, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

DIERENSTRIJDBEWEGING EN HEDENDAAGS KAPITALISME

Raf Grinfeld

De afgelopen decennia is dierenbevrijding een belangrijk thema geworden. Tal van actiegroepen komen op voor de belangen van dieren en er worden geëmotioneerde discussies gevoerd over een andere levensstijl ten opzichte van dieren. Wekelijks berichten de media over al dan niet radicale acties in het kader van de dierenstrijdbeweging. Maar waar staan al die groepen ideologisch gezien? Is er een samenhangende visie? En wat zou de rol van libertairen in deze beweging kunnen zijn? Een kritiek door Raf Grinfeld (Red.).

"De beweging die rond dierenrechten is ontstaan, heeft een wijdverspreide bekendheid en heel wat ondersteuning verkregen. Ze krijgt veel belangstelling, over het algemeen vooral van jonge mensen en mensen die meeleven met de dieren. Jongeren, die in een wereld opgroeien waar de wreedheid en horror nog nooit zo openlijk en duidelijk verbroedering vond bij de media en het onderwijssysteem, willen iets doen aan die problemen. De dierenrechtenbeweging trekt mensen aan omdat zij de indruk geeft er iets aan te kunnen doen." Zo opent een anonieme auteur (X) zijn scherpe betoog over de aard van de dierenstrijdbeweging. Het geschrift heet *Animal Liberation: Devastate to liberate? or devastatingly liberal?* en verscheen een paar jaar terug bij een kleine Londense uitgeverij.

De door X gespuide kritiek is soms allesbehalve mals, bij momenten zelfs wat drammerig en door het gebrek aan voldoende relevantie ook weleens storend. Toch slaagt X er in een aantal pijnpunten bloot te leggen. Er worden aanzetten gegeven om een coherente kritiek te formuleren op die segmenten van de dierenstrijdbeweging die door een groot aantal vegetariërs en veganisten met al dan niet verborgen bewondering worden bejegend. X is zelf nauw betrokken geweest bij de activiteiten van de dierenstrijdbeweging in Groot-Brittannië. Het heeft blijkbaar de nodige frustraties met zich meegebracht, want hij kan het niet laten een aantal mensen de mantel uit te vegen. Zo moet het Animal Liberation Front er regelmatig aan geloven en ook alle mensen die ervan uitgaan dat de huidige maatschappelijke structuur zichzelf kan aanpassen aan een toestand zonder dierenuitbuiting. X zet zich af tegen het reformisme van veel dierenstrijdactivisten. Lobbys en campagnes die worden opgezet om regeringen te overtuigen allerlei dieronvriendelijke praktijken of wetten te hervormen bieden geen weg naar èchte verandering maar enkel een doodlopend straatje: "In dit steegje van lichtelijk toegestane veranderingen en geabsorbeerde 'uitverkopen' zal je talloze oorspronkelijke verlangens naar sociale verandering zien gedwongen worden in een keurslijf van nieuwe vormen van onderdrukking. De betekenisvolle verandering die we nastreven wordt keer op keer uitgesteld door diegenen die de macht hebben". Waarmee duidelijk

wordt dat X nog altijd begaan is met het lot van de dieren.

"De gigantische winsten die met dierenuitbuiting te maken hebben, zijn op complexe wijze gelieerd met financieel profijt en uitbuiting op andere vlakken. Het domme geloof dat die winsten slechts terloops zullen opgegeven worden door de grote ondernemingen en de regeringen die er voordeel uit halen is er één van mensen die zichzelf toelaten blind te blijven voor de harde realiteit van de samenleving waarin we ons op gedwongen wijze bevinden en het is een weigering die mensen aan te vallen die ons de oogkleppen hebben opgezet". Waar gaat het over? Wat X ons ongetwijfeld probeert duidelijk te maken, is dat de opkomst van de industrieel-kapitalistische samenleving en de grove uitbuiting van dieren in de bio-industrie en bij farmaceutische of cosmetische onderzoeksprogramma's onlosmakelijk verbonden zijn.

Dat beweert ook Barbara Noske in *Huilen met de wolven*. Met de opkomst van het kapitalisme heeft er een verschuiving plaats gevonden in de aard van de vormen van domesticatie, die situatie waarbij mensen veranderingen gaan forceren in de seizoens-subsistentiecyclus van een dier. "Voor de opkomst van het kapitalisme werd er ingegrepen in dierlijke subsistentiecycli en werden deze door mensen gewijzigd. Onder het kapitalisme worden dieren volledig ingelijfd in de menselijke produktietechnologie. (...) Dieren produceren substanties waar menselijke vraag naar is of dienen als organische instrumenten in laboratoria. Dierlijke produktieve vermogens zijn thans tot onderdeel gemaakt van een hele serie industrieën, zoals bijvoorbeeld de vlees- en eierindustrie, de zuivelindustrie, de bontindustrie, de farmaceutische en cosmetica-industrieën en de experimentele wetenschap. Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de dierindustrieën steeds meer gemechaniseerd, geautomatiseerd en 'gerationaliseerd'. In veel industriële landen werden de kleine boerenbedrijven opgekocht door agrarische ondernemingen die op grote schaal opereerden. In de kippenfokkerij heeft grootschalig produceren zelfs al vóór de Tweede Wereldoorlog ingang gevonden" (Noske, 1988).

Het kapitalisme heeft er toe geleid dat dieren steeds vaker gedwongen worden ingepast in produktiesystemen die hun bewegingsvrijheid in grote mate of geheel beperken. De mate van restrictie in bewegingsvrijheid varieert met de verschillende sectoren in de dierindustrie. Het verst gaat men in die sectoren waarbij het winstgevend is om de bewegingsvrijheid volledig of in grote mate in te perken. Als bijvoorbeeld varkens minder in hun bewegingsvrijheid worden beperkt, neemt ook hun stofwisseling in activiteit toe en verloopt hun gewichtstoename langzamer. Allerlei technieken worden gebruikt om de winsten te verhogen en veel van die technieken veroorzaken groot dierenleed. Ik denk hierbij onder andere aan de ontsnaveling van kippen, een proces dat plaatsvindt opdat men kippen zoveel mogelijk dicht op elkaar kan zetten, zonder dat ze met hun snavels elkaar kunnen pikken. Zo vermijdt men economische verliezen. De technieken die in de bio-industrie en in de laboratoria worden toegepast, geven meer dan eens aanleiding tot reacties van stress, agressie of angst bij dieren. Indien zulke reacties tot economische verliezen leiden, worden ze met nog meer technieken onderdrukt. X gaat er van

uit dat dergelijke praktijken binnen het huidige economisch systeem hoogstens afgezwakt kunnen worden: "Misschien zal er een vermindering zijn van de intensiteit van landbouwpraktijken, misschien zal er zelfs een einde komen aan de vivisectie die plaatsvindt bij het testen van cosmetica. Maar het is meer dan waarschijnlijk dat deze overwinningen (zoals ze ongetwijfeld bestempeld zouden worden door de dierenrechtenbeweging) slechts tot opsmuk zullen dienen". Hiermee wordt de oppositie tot bedaren gebracht en het geloof in de parlementaire democratie versterkt, een systeem dat volgens X de wielen van de commercie draaiende houdt.

STOP THE HYPE

X lijkt niet al te veel te geloven in de waarde van het actievoeren wanneer het er alleen maar om gaat duidelijk te maken in wat voor verschrikkelijke omstandigheden veel dieren zich bevinden. "De horror van de wereld is niet langer iets dat onzichtbaar is, het wordt openlijk getoond, met stervende kinderen die de concurrentie aangaan met de koninklijke familie om de voorpagina's te halen. Dierenactivisten geloven dat de gruwelen het daglicht niet kunnen verdragen. Dat is niet zo. Ze staan op film en op papier en we worden er dagelijks mee geconfronteerd. Mensen lijken er immuun voor te zijn, maar dat is niet zo omdat ze er niet vol afkeer van zijn. Nee, het is omdat ze ervan doordrenkt zijn en er daardoor ongevoelig voor worden". Er is een overkill aan informatie, maar men laat daarbij mensen geen inzichten verwerven in het waarom van de problemen. In die zin heeft het weinig zin om nog maar eens te tonen wat voor dieren- en ander leed er zich allemaal voordoet als men er niet bij uitlegt waarom dat leed er is. Hiermee ben ik het niet helemaal eens.
Het manifest maken van de slechte omstandigheden die dieren in onder andere de bio-industrie moeten doorstaan, kan op zich ook al meehelpen aan de bestrijding van dierenleed. X heeft de indruk dat er een hele hype is ontstaan rond dierenstrijd en heeft daar zijn buik van vol: "Als mensen 'gedwongen' worden om veganist of wat dan ook te worden, dan denken ze niet zelf na, maar dan denken ze erover na hoe ze overkomen bij anderen. Voor veel mensen is veganisme een modetrend (vooral bij een boel studenten, die op de kar van de dierenrechten springen, er drie jaar opzitten en er dan weer afklauteren). Zoals masculiniteit, succes, je kapsel en andere dingen je bestemming zullen uitmaken in de 'mainstream' van de samenleving, zo zal het ongeveer ook lopen in de dierenrechtenbeweging wanneer het gaat over wat je eet, het is van een onovertroffen belang." X vindt dat een pathetisch spektakel, vol pseudogedrag. Op dit moment lijkt het pamflet een persoonlijke afrekening te worden, iets wat we de laatste tijd meer en meer tegenkomen in anarchistische en linksradicale kringen.
X begint even later ook zijn gal te spuwen op het Animal Liberation Front (ALF) en doet dat op zo'n wijze dat de lezer gemakkelijk afhaakt. Zijn ideeën lijken het resultaat te zijn van een persoonlijke rancune: "Wanneer je een ALF-veroordeling op je naam staan hebt, gaat je dat geloofwaardigheid bezorgen, respect en neukpartijen. Je bent een ster, je hebt een naam..."
Jammer, want zo verdwijnt de terechte kritiek die X op het ALF uit op de achtergrond. Want het Animal Liberation

Front, en dat is inherent aan haar actievormen, is helemaal niet gericht op educatie en kan dan ook niet duidelijk maken aan mensen wat de oorzaken zijn van het door het kapitalisme toegebrachte dierenleed. Bovendien wordt dierenstrijd, zoals bij zoveel dierenstrijdgroepen, losgekoppeld van ander verzet. X wil de dierenstrijd wèl koppelen, met name aan een algemeen-revolutionaire strijd die het einde van de klassensamenleving moet inluiden: "Er zijn veel manieren waarop we het kapitalisme kunnen bestrijden: ik denk hierbij aan de sabotage-activiteiten van 'slechte' werkers en een aantal dierenstrijd-activisten, pamfletten, babysitten, graffiti, stelen bij commerciële zaken of rijke mensen, muurposters, mensen uit de buurt helpen, smerissen aanvallen, rechtstreekse discussies voeren en elke activiteit die gedaan wordt om dieren te helpen". Het gaat vooral over individuele daden die mensen kunnen stellen. In die zin is X in niet geringe mate een leefstijl-anarchist. Wat niet voorop staat is het werken aan institutionele en structurele veranderingen door middel van organisatie en samenwerking. Nee, de individuele daden die mensen stellen en de leefstijlen die zij uitkiezen zijn heel belangrijk. Zelfs babysitten wordt als erg belangrijk beschouwd. Bij X lopen persoonlijke revoltes en revolutionaire activiteiten nogal door elkaar.

PARTICULARISME EN ANTI-HUMANISME

Wat ik veel dierenstrijders verwijt is dat ze zich verliezen in particularisme. Enkel de belangen van dieren lijken belangrijk te zijn om actie rond te voeren. Andere acties interesseren hun weinig of niets. Ook X heeft die indruk. "In vrijwel alle literatuur die uitgaat van de dierenrechtenbeweging lijkt er niets anders belangrijk te zijn dan het lijden van dieren. Het onderwerp, dat erg reëel van aard is, wordt afgeschilderd als één dat in een voor de rest perfecte wereld lijkt plaats te vinden". Ook de Belgische dierenrechtenorganisatie Gaia treft dit verwijt. Gaia weigert een algemene kritiek op de westerse cultuur te uiten. Nochtans is de bio-industrie duidelijk een westers fenomeen: winstgericht, antropocentrisch en amoreel. Maar Gaia wordt niet graag in de marge gedrongen, ze wil maar al te graag salonfähig zijn. Daarom stelt ze zich erg pragmatisch op. Kritieken op het kapitalisme of christelijke waarden worden nauwelijks geuit. In het boek *Recht voor de beesten* van Michel Vandenbosch vinden we bijvoorbeeld veel gemoraliseer en geweeklaag terug wanneer het dierenleed betreft, maar nauwelijks kritieken op de westerse cultuur en haar christelijke geperverteerde moraal of haar seculiere amoraliteit in het bijzonder. De mosterd haalt Gaia vooral bij gematigd linkse theoretici als Peter Singer en Tom Regan (een katholiek). Vandenbosch, die zowat het monopolie heeft op het Gaia-woordvoerderschap, uit weinig kritieken op het kapitalistisch systeem. Dat maakt zijn discours weinig bedreigend en zorgt ervoor dat de acties van Gaia erg bekend zijn in België. De burgerlijke media zijn er immers niet vies van. Gaia heeft iets van een postmoderne beweging. Het neemt voor een stuk afscheid van een humanistisch discours en weigert zich te concentreren op algemene sociale problemen.

Dat de dierenstrijdbeweging, globaal genomen, antihumanistische trekjes heeft, kan men ook aantonen door te wijzen op de racistische uitspraken van Brigitte Bardot of andere extreem-recht-

se dierenstrijders. En in Engeland bestaat er een nauwe band tussen grote delen van de beweging en Earth First! of Green Anarchist. Anti-humanisme staat in scherpe tegenstelling tot het rationalisme zoals we dat kennen in bijvoorbeeld verschillende socialismen en sommige vormen van liberalisme. "In zijn wereldvisie is er weinig of geen plaats voor de benadrukking van sociale problemen. De boodschap die het anti-humanisme meegeeft, is in de eerste plaats een van spirituele hygiëne en een algemeen neerkijken op humanistische attributen. Ook wil het een terugtrekking in de persoonlijke sfeer bewerkstelligen. (...) In verschillende gradaties verwerpen anti-humanisten de wetenschap en processen van beschaving of vooruitgang. Daarbij ontkennen ze hun realiteit of hun waarde als doelen die respect verdienen." (Bookchin, 1995).

Of het nu gaat om de misantropische ideeën van zich in de bossen terugtrekkende eco-activisten, een fenomeen dat zich vooral voordeed in de begindagen van Earth First!, of het gaat om de racistische uitspraken die Earth First!-kopstuk Dave Foreman in het verleden gedaan heeft, deze van diepte-ecologische ideeën doordrongen beweging heeft zich meermaals als anti-humanistisch geprofileerd. Green Anarchist heeft aardig wat sympathiëen gekoesterd voor het primitivistisch ideeëngoed, dat wil afrekenen met de wetenschap en processen van beschaving. Dat zo'n vermenging met de dierenstrijdbeweging mogelijk is, heeft veel te maken met de anti-dualistische stellingnames die de diepte-ecologie en het primitivisme ingenomen hebben. De scheiding tussen mens en natuur moet opgeheven worden en de natuur in haar geheel moet, al is dat voor een stuk slechts schijn, respectvol bejegend worden. Dat sommige dierenstrijders intussen veel denkstromingen gaan omarmen die ingaan tegen het cartesiaans dualisme en het cartesiaanse denken in haar geheel, is een gevaarlijk fenomeen. Anti-cartesianen mogen dan meestal de gevaren inzien van Descartes' dualisme, onder andere de herleiding in deze wereldvisie van dieren tot automaten die niet in staat zijn pijn te voelen, ze kunnen daarbij overschakelen naar het omarmen van oosterse, monistische wereldbeelden die doordrongen zijn van religie, mysticisme en anti-rationalisme.

Laat ons het volgende dilemma onder de loep nemen: een actieve ratelslang nestelt zich onder een huis, wat een serieuze bedreiging betekent voor een kind dat in het huis woont. De vader moet beslissen of hij de slang zal doden of de dood van zijn kind zal riskeren. Voor de meeste mensen zou het antwoord hierop niet zo moeilijk zijn, zij zouden de slang terecht doden. Voor de diepte-ecologist Bil Devall, die het voorbeeld aanhaalt in zijn uit 1988 stammende werk *Simple in Means, Rich in Ends,* ligt dat niet zo simpel. Devall stelt: "Eerlijkheid in de oplossing van reële conflicten kan er enkel en alleen zijn wanneer mensen geen privileges worden gegeven omdat ze mensen zijn". De vader neemt de beslissing om de slang te doden, wat ook Devall zijn voorkeur wegdraagt. Maar hij dringt er wel bij de vader op aan vrede te sluiten met de ratelslang, "zoals St. Franciscus ook vrede sloot tussen een wolf en Noord-Italiaanse dorpelingen in het beroemde dertiende-eeuwse verhaal".

Veel dierenstrijders zijn natuurlijk gecharmeerd door dit soort ethiek, ze bevestigt hen in hun standpunten over het

immorele van dierendiscriminatie. Veel dierenstrijders zijn trouwens dol op moraalfilosofie, de populariteit van ethici als Peter Singer, Tom Regan en anderen maakt dat duidelijk. Singer vindt dat we niet alleen moeten strijden tegen racisme en seksisme, maar ook tegen 'speciesisme'. "Speciesisme is een vooringenomenheid vóór de belangen van de eigen soort en tégen die van de leden van andere soorten" (Singer, 1975). Singer vindt dat de mens nu ook maar eens rekening moet gaan houden met de belangen van andere diersoorten dan de menselijke soort. Dat de belangen van dieren zoveel geschaad worden door mensen vindt Singer allesbehalve leuk. Dat betekent niet dat Singer er net als de diepte-ecologisten van uitgaat dat mensen en dieren gelijkwaardig zijn. Het is niet speciesistisch bijvoorbeeld als we niet van mening zijn dat het even verkeerd is om een hond te doden als een normaal menselijk wezen. "Het enige standpunt dat onverbeterlijk speciesistisch is, is dat men tracht de grens van het recht op leven precies parallel te laten lopen met de grens van onze eigen soort" (Singer, 1975).

De meeste mensen zijn speciesisten, zegt Singer. En hier gaat hij in de fout. Is het werkelijk zo, zoals Singer zegt, dat de meeste mensen bereid zijn dieren pijn te doen of te laten doen, maar daartoe in hetzelfde geval niet bereid zijn wanneer het om mensen gaat? Was het maar zo! In Singers filosofie wordt al het leed dat mensen aangedaan wordt door andere mensen onder de mat geveegd. In Singers pragmatische filosofie verdwijnen alle problemen die het kapitalisme, het reëel communisme en wat nog al meer hebben teweeggebracht naar de achtergrond, net als het zicht op de steun die de meeste mensen geven aan dit soort van dominerende en leed toebrengende systemen. Want ook Singer wil niet gemarginaliseerd worden, daarom bespeelt hij slechts één thema, dat van de dierenstrijd. Over de rest houdt hij meestal zijn mond, het is immers niet meer populair om het kapitalisme, dat als systeem stilaan een monopolie aan het verwerven is op het vlak van de overheersing van mensen, uitgebreid aan te klagen. Dus doet hij dat ook niet. Nochtans acht ik een kapitalisme zonder bio-industrie niet mogelijk, net zomin als ik geloof in een kapitalisme zonder structureel racisme of structureel seksisme. Want of het nou gaat over uitgebuite niet-blanken of vrouwen uit de Derde Wereld, of het gaat om dieren in de bio-industrie... het zijn slechts uitingen van de geperverteerde moraal en de vormen van nihilisme die het kapitalisme in stand houden.

LITERATUUR

Animal liberation, devastate to liberate? or devastatingly liberal?; Pelagian Press. - Barbara Noske, *Huilen met de wolven. Een interdisciplinaire benadering van de mens-dier relatie*; Van Gennep, 1988. - Michel Vandenbosch, *Recht voor de beesten*, Hadewijch, 1996. - Murray Bookchin, *Re-enchanting humanity. A defense of the human spirit against anti-humanism, misanthropy, mysticism and primitivism*; Cassell, 1995. - Bill Devall, *Simple in Means, Rich in Ends: Practicing Deep Ecology*; Peregrine Smith Books, 1988. - Peter Singer, *Pro mens, pro dier. Een nieuwe ethiek voor onze behandeling van dieren. Een boek over animal liberation*; Anthos, 1995 (oorspronkelijk uitgegeven in 1975). - Peter Singer, *Dierenbevrijding*; De Geus, 1994.

HET ANARCHISME VAN DE LAMANTIJN

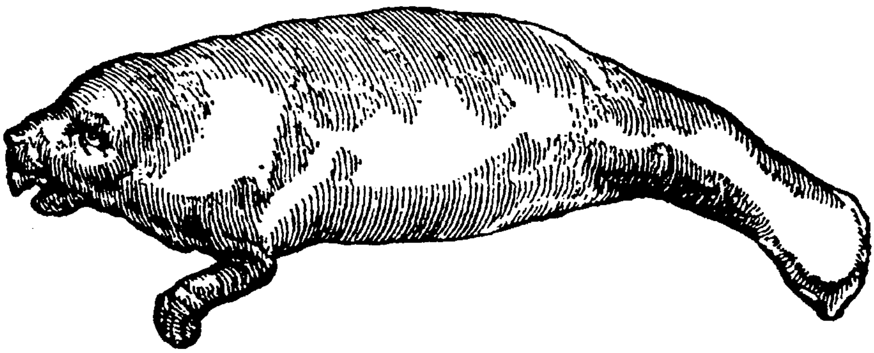
Arjen Mulder

Als de politieke storm gaat liggen, vertrek dan naar de waterkant. Het is een rustige dag geworden, de eerste sinds lange tijd. De bus heeft ons naar het haventje gereden, de boot lag te wachten, de overtocht was lang maar niet onaangenaam in gezelschap van het meisje aan wier ogen te zien was dat ze haar bril pas onlangs had vervangen door contactlenzen. Ze buigt haar hoofd telkens voorover waardoor haar hoge voorhoofd een plezierige glans krijgt in het zeelicht. Dan het eiland, de wandeling, de camping, en diezelfde middag nog het pad naar de zee. Genoeg stedelijke heisa gehad nu: wat als revolutie inzette het afgelopen jaar bleek, voorlopig, niet meer dan een tijdelijk autonome zone te zijn geweest, een plaatselijk autonome tijd.

De golven slaan langzaam om in de branding, de wereld vertraagt, de mogelijkheden - sociale, erotische - sluiten. Het zijn is gewoon verdergegaan, hoezeer we ons ook meenden te ontwikkelen, nu zijn we er weer. Iedere golf een levend wezen, een langzaam omwentelend organisch iets. Wat ligt daar in het zand? Zeewier. Zeegras. We spoelen aan, het hoeft niet langer.
Wat verwachten wij van onze heraldische dieren? Een rode draak, een zwarte draak, een gouden draak, een eenhoorn eenzaam dravend in een woud? Nee. Ons dier wil niets veroveren, wil geen eerzame maagd bedreigen, geen hoofd in een schoot leggen, geen pijl door het hart krijgen, en vuur? Al helemaal geen vlammen spuwen. Langzaam omwentelen, dat willen we van ons heraldische dier.

We willen een dier dat niets verwacht, dat drijft in het lauwwarme zeewater van de verbeelding, dat inzicht biedt, inzicht is, en dat geen eisen stelt, het heeft wel wat anders aan het hoofd. Zeegras bijvoorbeeld, waartussen het rondgraast en sloebert. We willen een inefficiënt dier dat zelfs het verorberde voedsel niet goed kan verwerken en lange, bubbelende, vreselijk stinkende scheten laat. Voor zover het commentaar geeft op de wereld, is een wind voldoende. Het drijft, zwemmen lukt niet echt met die plompe beentjes, vinnen heeft het niet, de staart is wel weer handig, zij het een beetje stijf. Niet zo'n kek gevalletje als bij een zeehond, niet zo'n plompe pluim als bij een walrus die de rotskust op blubbert, meer een brede, platte, afgeronde, ongeribbelde waaier, snel gaan we er niet mee, maar als het echt niet anders kan, als onze neus aan de oppervlakte moet worden gebracht om lucht te snuiven, dan komen we omhoog, dat halen we, meer niet. Geen olijke sprongen uit het water om onze levensvreugde of nieuwsgierigheid te etaleren, geen fontein om te tonen hoe groot en sterk we wel zijn en hoe diep we zullen gaan duiken, geen dreunende klappen met staarten op water, geen peilloos complexe koorzang binnen de populatie, soms heel even de kop naar boven als we iets menen te ontwaren, maar met die grijze dopogen van ons zien we amper iets. Kijken is ook niet zo belangrijk, oogdieren zijn we niet echt. Af en toe tegen elkaar aan

schurken, dat wel, de tastzin is alles voor ons.
Een paar dagen later ontmoetten we haar aan de branding. We liepen een eindje mee op. Het licht, dat grijs was geweest tot ver in de middag, werd gelig, de zon kwam door met glans en grote lijnen, een roze waas breidde zich uit tot waar de horizon had gelegen in een ander leven. Een zandbank toen. Eb van de ziel. De zee was al zozeer in ons hoofd binnengekomen dat gedachten geen vorm meer vonden. We gingen zitten op ons jasje. Ieder moment verander je de wereld. Als je zand door je vingers laat lopen tot een hoopje, als je een balk oppakt met eendenmossels en groene draden, niets is meer hetzelfde. Die avond vrolijkheid. Frietjes op een nadampend terras, dansen in het duincafé, het meertje glanst. Een stevige dronk. De hemel wit, zwart de aarde, daartussen het water, we waren toen al naar buiten gegaan.
Die richting? Hou me vast. Hierheen, omvallend. En we trokken haar truitje over haar hoofd, onze blouse vloog open, de aanraking, het heerlijke gevoel van buikje buikje, van zacht vlees en stevige spieren, en dat dan tegen elkaar. En het langzame in slaap vallen daarbij. En dan weer verder sjokken.
Haal je slaapzak. Weg was ik.
Vrijheid is een boeiend perspectief zolang je je niet vrij weet. Ideologische kritiek belangrijk zolang je de anderen serieus neemt. We hollen achter een boksbal aan die aan een lang koord rondtolt boven een klein toneel waarop obstakels staan die één voor één worden weggeslingerd door de bal en onze benen totdat het er leeg is, en dan is ook de boksbal tot stilstand gekomen, en dan zijn ook wij weg. Ons heraldische dier, het symbool van onze adel, onze aristocratie, is ook gelukkig als het ligt in een zwembad dat gevuld is met wortels en peren en fiks veel andijvie. Onze dank is uw vertedering. Het ik is een ik in een onbegrensde ruimte. Zolang die ruimte beperkt is zijn we wij. Zodra we ik zijn leven we in de oneindigheid, de oneindigheid van een watertje of een fors uitgevallen zeearm of een strand, plaatsen waar we niets te zoeken hebben maar van alles tegenkomen. Een wil is noodzakelijk wanneer je je ingeperkt voelt. Pas als je het bestaan van de wereld niet erkent maar er wel rekening mee houdt, worden zelfs revoluties weer de moeite waard, omwentelingen, languit in de branding. Ik haal adem. Ben jij daar. Nog wel. Zullen we? Wat? Wat alle mannen willen. Jij kent alle mannen? Wat doen we hier dan? Ons nog eens omdraaien, vermoed ik.
Ejaculaties in het duinzand. Onbetamelijke voorstellen doen. En dan het strand oplopen. En als jij aan komt hollen, hol ik achteruit. En als jij op me springt en je benen om me slaat, loop ik het water in. En als ik mijn hand onder je borst door laat glijden, omlaag, tot je begint te hijgen, en je benen schokken, een golf slaat om, niet meer ben je mens dan wanneer je een dier bent. Een anarchist is iemand die zich kwaad maakt om het onrecht in de wereld, het deel daarvan waarin de anarchist om onveranderlijke redenen verzeild is geraakt. En dan lekker vermoeid tegen elkaar aan blijven liggen. En in de donkerblauwe kosmos, ver van hier, verschuift een ster, verlegt zijn baan, verdwijnt. En als je schreeuwt kus ik je mond, en als je niets zegt begin ik te zoemen. Ik zing een liedje, tjilpend. Niemand die de handleiding bij de wereld kent, maar ook zonder instructies weet je wel min of meer wat je doet, je lichaam weet het.

De tastzin is het veiligste wapen, dat zekerheid geeft, als je een klap krijgt of geeft, of als je ontspant en de onrechtvaardigheid herleidt tot je eigen illusies. Er zijn zoveel zalige plekjes, onder de oksels waar de tepel zit, op je buik als je ermee over een rug wrijft, zolang het geen seks is maar gezelligheid kun je er heel lang mee doorgaan. Is er geen reden ooit op te houden.

En toen ging ze weg, haar week was voorbij. Ik bracht haar naar de kade. Op de pier bleef ik staan toen de boot loskwam en keerde. Ze stond op het dek. Ik zwaaide, ik, maar er was al niet langer een ik, dat voer weg daar. Er was ook geen wij meer. Teruglopend naar de zee die avond hing boven de einder een massief grijze wolk waar het licht op speelde in lijnen, een draderig netwerk. Een groot, bobbelig vierkant uiteinde naar links, met waaierige haartjes erop, en een dikte daarachter, heel lang en met vage aanhangsels eronder, en naar rechts een brede, platte, ongeribbelde, afgeronde achterkant. Hoezeer een mens zich kan verliezen, altijd blijft er een landschap waarin dat gebeurt. Een landschap met planten en heuvels en golven, en met ons heraldische dier. Dat onverstoorbaar, of heel even verstoord en toen weer bedachtzaam, zijn gang gaat, rust, zich verplaatst. In de lichtbalken van de vuurtoren die nacht vloog een ransuil, ik lag op de grond en staarde omhoog, nee, geen ik meer, geen wij. Ik ben niet jij.

De wereld is weerzinwekkend. De wereld is ademloos mooi. De wereld is onrechtvaardig, alles is waar in de wereld. Zie ik je nog? Over een jaar of acht vermoedelijk. De storm stak weer op toen. Er werd gedanst in het duincafé. De bomen zwiepten, de tent flapte, de regentijd kwam. De boot vertrok om tien uur 's ochtends. Ik keerde terug naar mijn stad. Ik kwam aan. Ik wachtte. Wij wachtten. Het werd september. En toen ging de revolutie weer door, weer een jaar. Weer een jaar. Er was niets veranderd.

EEN PIEPKLEIN BEETJE WRAAK

Rymke Wiersma

Er zijn veel anarchisten die veganisme vaag, onzinnig of in elk geval onbelangrijk vinden, evengoed als dat er een hoop veganisten zijn die zich niet graag anarchisties zouden noemen. Dat vind ik moeilijk te begrijpen: voor mij vormen anarchisme en veganisme een logies geheel. Blijkbaar zie ik een samenhang die lang niet iedereen ziet. De vraag is dan natuurlijk: ben ik gek, of zijn anderen het, of zijn er verschillende invullingen mogelijk, van zowel veganisme als anarchisme, waardoor iedereen er met een gerust hart een eigen draai aan geeft. Verschillende invullingen lijken me onontkoombaar, die hebben alles te maken met ieders persoonlijke geschiedenis. Maar het lijkt mij wel leuk om te proberen de geruste harten wat te kietelen.

Zoals bijna iedereen zo onderhand wel weet gaan veganisten een forse stap verder dan de wat minder zeldzame vegetariërs. Ze eten noch drinken noch gebruiken op andere manieren produkten van dierlijke oorsprong. (Dit is in elk geval wat nagestreefd wordt). Veganisme is net als vegetarisme geen voedingsleer, maar wel een levenshouding (of een bundeling ideeën) die veel konsekwenties heeft voor wat je eet en drinkt, evenals voor de spullen die je gebruikt.

Sommige veganisten zijn ervan overtuigd dat een veganistiese voedingswijze altijd gezonder is dan een omnivore, en het zou kunnen dat ze gelijk hebben, maar ik ben daar niet zeker van, en ik vind dat ook geen erg belangrijk argument. Gezondheid is echter niet onbelangrijk: je moet wel uitzoeken of je van puur plantaardig eten niet ziek wordt of (eerder) dood gaat. (Plantaardig is inderdaad plant-aardig, want niet-veganisten verorberen via hun gedomesticeerde dieren heel wat meer planten dan de mensen die planten eten zonder die wrede omweg.) Welnu, dat veganisties eten ongezond is lijkt me geenszins het geval, mits je gevarieerd eet en op sommige dingen extra let (vitamine B12 bijvoorbeeld; het is tot nu toe zo dat je die het best in pilvorm kan slikken).

Gezondheid is dus wel in zekere zin een voorwaarde, maar het is voor mij geen doel. Een veganistiese leefwijze trekt me gewoon het meest aan omdat dat de enige manier van leven is waarbij ik geen dieren hoef te treiteren. Er bestaat een nog verdergaande vorm van niet-ingrijpen in het leven om je heen, namelijk fruitisme, erg sympathiek, maar in deze koude streek moeilijk vol te houden, en om het in dit dierennummer niet te ingewikkeld te maken met een heel betoog over planten, laat ik die stroming er nu even buiten.

Zoals kannibalisme en slavernij door de meeste mensen worden afgewezen, niet omdat ze ongezond zouden zijn, maar omdat het onwenselijk wordt gevonden om in een wereld te leven waarin mensen elkaar als mogelijk voedsel of gebruiksvoorwerp zien, zo wijzen veganisten alle produkten van dierlijke oorsprong af omdat ze weigeren dieren als voedsel of gebruiksvoorwerp te zien en omdat ze dieren hun vrijheid gunnen. Dat vinden ze belangrijker dan gehakt-

ballen op tafel, hoe (on)gezond die verder ook mogen zijn.

Anarchie, het samenleven vanuit vrijheid en betrokkenheid, is een heel mooi ideaal - en niet eens onbereikbaar want eigenlijk is het gewoon de manier waarop we met onze vrienden omgaan. De vraag is 'slechts' of zoiets ook op grotere schaal, op wereldschaal zelfs, mogelijk is. Ik denk van wel: mensen kunnen leren over de horizon van het hier, het ik en het nu heen te kijken. Betrokkenheid, ook bij mensen verweg, kan zo groeien, evenals betrokkenheid bij latere generaties. Een andere mogelijke stap in het verbreden van de horizon is het meevoelen met (andere) dieren, dus betrokkenheid over de soortgrens heen, want waarom zouden anti-onderdrukkingsideeën beperkt moeten blijven tot de mensenwereld?

Zijn andere dieren niet gelijkwaardig aan mensen? Of kennen die andere dieren geen pijn en plezier en gevoelens van (on)vrijheid? Wat dat laatste betreft, bij zoogdieren, vogels, vissen, amfibieën en reptielen (alle gewervelde dieren dus) is inmiddels toch wel aangetoond dat ze reageren op prikkels op een manier die wij herkennen, waaruit af te leiden is dat ze pijn lijden, genot ervaren, bang zijn, etcetera. Ook bij de overige dieren: insekten, wormen, slakken enzovoort is allerlei 'gevoelig' gedrag te zien als je er oog voor hebt. Wat die gelijkwaardigheid betreft, de mening dat andere dieren niet gelijkwaardig zouden zijn aan mensen, tja. Gelijkwaardigheid is een problematies begrip (evenals 'rechten' en 'rechtvaardigheid'); ook het idee dat alle mensen gelijkwaardig zijn valt niet aan te tonen. Het gaat hier gewoon om keuzes: in wat voor een wereld wil je wonen? Welke gevolgen heeft het voor alles en iedereen om in een wereld te wonen waar mensen andere mensen als niet-gelijkwaardig zien? En hoe zou het zijn om in een wereld te wonen waarin mensen elkaar als wèl gelijkwaardig zien, dus als levende wezens met gevoel, aan wie vrijheid en geluk gegund wordt? Dat er ook binnen de mensenwereld nogal wat schort aan het gelijkwaardigheidsidee (en vooral aan de praktijk), zal duidelijk zijn. Dat hoeft echter geen reden te zijn om de vraag in wat voor wereld je wilt wonen met oog op dieren opzij te schuiven. We leven nu in een wereld waarin door het gros van de mensheid op andere dieren neergekeken wordt. Mensen zijn echter niet beter en niet slechter, enkel anders dan andere dieren. En zelfs al waren ze op wat voor manier dan ook 'beter', dan nog lijkt me dat geen reden om gevoelige andere wezens gevangen te zetten, vet te mesten op de meest walgelijke manieren, of simpelweg aan de haak te slaan.

SOLIDARITEIT

Dieren houden namelijk net als mensen van leven, en vooral van leven in vrijheid. Als je dieren eenmaal zo bekijkt, ze echt als gevoelige wezens ziet, dan is het niet mogelijk ze nog als voedsel of gebruiksvoorwerp te zien. Zoals die boer in de (zeer sentimentele) film 'Babe', die een varkentje koopt om het vet te mesten en op te eten, vervolgens aan het beest gehecht raakt en het uiteindelijk niet over z'n hart kan verkrijgen om het dier te slachten. Zo zou het de meeste mensen vergaan denk ik als de omstandigheden zo waren dat ze de beesten eerst konden leren kennen voor die al dan niet in stukken gesneden en geroosterd op hun bord belandden. Het

is te vergelijken met een oorlog, waarin beide partijen overladen moeten worden (of dat via de paplepel al zijn) met vooroordelen en vijandsdenken om het vechten en doden vol te kunnen houden. De soldaten moeten elkaar niet in de ogen kijken en elkaar niet leren kennen. Elkaar niet als potentiële vriend zien want dan gaat het vanuit het oorlogsdenken gezien mis.

Terwijl het dan natuurlijk pas goed gaat. Natuurlijk heeft niemand tijd om alle anderen persoonlijk te leren kennen, laat staan ze in alles te begrijpen. Verwantschap, genegenheid, vriendschapsgevoelens en kameraadschap zullen dus verruimd en geabstraheerd moeten worden om te kunnen meevoelen buiten je direkte gezichtsveld. 'Solidariteit' worden die gevoelens vaak genoemd, en hoewel ik niet altijd even gelukkig ben met die term weet ik nu even geen betere (hij klinkt in elk geval niet sentimenteel, zoals 'respekt voor dieren', of 'liefde voor al wat leeft'.

Veganist worden heeft zeer duidelijk konsekwenties voor je dagelijks leven. Het is iets heel anders dan vinden dat McDonalds en Shell foute bedrijven zijn of vinden dat alle oorlog afgeschaft moet worden. Kiezen om niet langer mee te werken aan geweld of dwang tegen dieren lijkt misschien nog het meest op totaalweigeren. Ook het totaalweigeren van vlees, vis, melk en andere produkten van dierlijke afkomst maakt je tot iemand die opvalt in het sociale leven, en je zult vele vragen over je weigering voor je voeten geworpen krijgen. Gelukkig word je niet opgesloten. Maar aan veel dingen kan je niet meer zomaar meedoen. Niet meedoen aan gezamenlijk eet- en drinkgedrag is iets wat je vaak niet in dank wordt afgenomen, zoals ook de alkoholweigeraars onder ons zullen weten. Je wordt ongezellig gevonden; je doorbreekt niet alleen een eigen gewoonte (wat heus niet altijd even gemakkelijk is) maar ook een sociale kode. De meeste mensen neigen tot konformisme en vinden het al bedreigend als een kleine minderheid niet meedoet aan hun gedrag. Je loopt dus de kans dat anderen je al normerend vinden, nog voor je je mond open hebt gedaan. Weiger een stukje kaas en het gespreksonderwerp van de avond ligt klaar. Ga er maar aan staan, of begin vrolijk over het weer.

Eten is voor veel mensen een kwestie van gewoonte: ze eten zoals ze dat vroeger thuis geleerd hebben - maar ook het geloven in de parlementaire demokratie, in de noodzaak van het leger en het gaan stemmen hebben velen met de paplepel binnen gekregen en later 'afgeleerd'. Veganisme is een politieke keus, en net als hoe je denkt over kernenergie, of over geweld is het een idee dat konsekwenties heeft voor de wereld om je heen. De macht der gewoonte kan voor een individu al sterk zijn, de gezamenlijke macht der gezamenlijke gewoontes is vaak nog veel sterker, of laat ik zeggen: lijkt sterker. Want zodra de keuze voor veganisme vanuit hart en hoofd gemaakt is blijkt die macht niet meer dan een wassen neus. Zoals de meeste vormen van macht. Anarchisten weten daar alles van.

Vaak heb ik me afgevraagd waardoor de meeste mensen, en gek genoeg ook de meeste anarchisten zo koppig blijven vasthouden aan het beeld dat de mens boven het dier staat. Dat je dieren gewoon kunt gebruiken voor genot, gemak en amusement. Maar dan bedenk ik dat er ook een tijd geweest is dat racisme gewoon gevonden werd, ook

door anarchisten, om maar te zwijgen over sexisme. Anarchisten hebben altijd ondubbelzinnig aan de kant van de ekonomies uitgebuite medemens gestaan. Een zelfde soort recht door zee solidariteit ontbreekt vaak bij die andere gebieden, terwijl het daar toch uiteindelijk om dezelfde dingen gaat: tegen onderdrukking zijn en voor vrijheid. De volgende analyse ligt dan wel min of meer voor de hand: zolang mensen de schuld bij anderen kunnen leggen kunnen ze makkelijk fel en radikaal zijn; als ze zelf aan de uitbuitende/onderdrukkende/diskriminerende kant zitten gaan veel mensen radikale gedachtes en de konsekwenties voor het dagelijks leven liever uit de weg.

VERSCHILLEN

Misschien valt het allemaal ook wel mee. Wie weet hangt alles aan elkaar van de misverstanden. Als 'goedheid' niets anders is dan welbegrepen eigenbelang, is 'slechtheid' natuurlijk gewoon verkeerd begrepen eigenbelang. Een domheid, een misverstand, meer niet. Met grote gevolgen, dat wel. Of hiermee alles verklaard is weet ik niet, maar dat er rond dierenstrijd veel misverstanden zijn, dat is duidelijk. Misschien kan ik er eentje uit de weg ruimen. 'Alle dieren vrij, en mensen zijn ook dieren' betekent niet dat je met een dier precies hetzelfde omgaat als met je medemens. Het is logies dat je met soortgenoten anders omgaat dan met andere soorten (mieren, vogels). Een van de grootste verschillen is dat het er bij dieren enkel op aan komt ze vrij te laten. Ze leven hun eigen leven, en weten zelf het best hoe dat moet. Met mensen gaat het er juist om samen te leven: in vrijheid, maar mèt samenwerking, overleg en wederzijdse hulp.

Er zijn veel voorbeelden te verzinnen van situaties waarin ik een mens anders zou behandelen dan een dier. Een muisje dat in een bos onder een struik dood ligt te gaan breng ik niet weg naar de dierenarts. Als er een mens lag weg te kwijnen zou ik meteen een dokter halen. En als ik een vlieg tegenkom die door een spin wordt opgegeten dan leef ik met de vlieg liever niet op dezelfde manier mee als ik met een mens zou doen die door een tijger wordt aangevallen, want dan kom ik in de problemen: ik wil de spin haar voedsel niet ontnemen. Als ik in staat zou zijn een mens uit de klauwen van een tijger te redden dan zou ik dat zeker doen. De konsekwentie is wel dat die tijger daarna (als die niet aan mensen verslaafd is) een ander dier zal proberen te verschalken. Er zijn dus wel situaties waarin ik diskrimineer, onderscheid maak. Dat komt doordat ik met mensen samenleef, met mensen op een sociale manier te maken heb. Ik zal het een hertemoeder ook niet kwalijk nemen, ik vind het zelfs logies, als zij haar jong redt terwijl ze niet ingrijpt als de tijger mij begint op te peuzelen. Zo zijn er nog vele voorbeelden te verzinnen waarin ik mensen anders beoordeel of behandel dan andere dieren. Je kunt de grond niet omspitten zonder enorm storend te zijn voor veel kleine diertjes, en wat doe je bijvoorbeeld met een mottenplaag? Toch zijn dit allemaal grenssituaties. Interessant om over na te denken, ze geven aan dat een absoluut niet-storend gedrag in dit heelal (of laat ik bescheiden blijven: op deze planeet) onmogelijk is, maar ze vormen geen reden om het storend gedrag niet zoveel mogelijk te proberen op te heffen. Een heel ander soort voorbeeld van het onderscheid dat ik maak tussen mensen en andere

dieren is natuurlijk dat ik mensen kan aanspreken op hun gedrag. Van mensen is duidelijk dat ze met hun gedrag en hun voedselkeuze heel verschillende kanten op kunnen. Dus heeft het voor mensen zin om te onderzoeken welk gedrag en welk voedsel de minste verstoring oplevert voor andere levende wezens. Kwestie van gevoelvolle logika. Natuurlijk zijn er vanuit liefde voor dieren allerlei uitwassen mogelijk, zoals ongeveer elke theorie en elke levenshouding in verkeerd vaarwater terecht kan komen. Veel veganisten zijn nogal "eenzijdig" op het niet-menselijke dierenleed gericht en zien mensen vooral als daders - dat er ook onder mensen veel slachtoffers vallen door onderdrukking, oorlog en andere ellende bevestigt voor hen alleen hoe slecht de diersoort mens wel niet is. Logies, vinden ze, mensen maken er immers een zooitje van op deze wereld. De mens is de diersoort die het meest ingrijpend aanwezig is, en voor zover bekend verreweg de meeste ellende veroorzaakt heeft. Vanuit zo'n vorm van misantropie kan gemakkelijk mensenhaat ontstaan, dus in feite ook een soort zelfhaat, waarmee je elke hoop op verbetering de grond in boort. Als tijdelijke reaktie is zo'n haat misschien begrijpelijk. Het is de haat van de machtelozen, van de mensen die geen andere mogelijkheden zien dan de wraak. Maar ik hou niet van wraak; zoals bekend richt wraak slechts schade aan. En ze (de mensenhaters) vergeten één ding: mensen zijn ook dieren. Daarom zou je verwachten dat veganisten en andere aktieve dierenvrienden vanzelfsprekend tegen alle vormen van mensenonderdrukking zijn. Met andere woorden, je zou verwachten dat ze anarchist zijn, maar helaas is dat lang niet altijd zo. Tegenwoordig gelukkig wel een stuk vaker dan vroeger.

OPSTAND

Ongetwijfeld heeft de woede van veel dierenvrienden, die bij sommigen kan omslaan in haat en behoefte aan wraak, te maken met het feit dat er van dieren vaak "ongestraft" geprofiteerd kan worden. Egoïsme ten opzichte van de mensen met wie je leeft wreekt zich veel sneller dan een egoïstiese houding ten opzichte van dieren. Een koe of een schaap komt niet snel in opstand. Een zelfde machtsverhouding speelt naar kwetsbare groepen bij mensen onderling, bijvoorbeeld kinderen, gehandicapten, daklozen of vluchtelingen en 'illegalen'. Arbeiders, vrouwen, zwarten konden en kunnen zelf meestal wel in opstand komen, en daardoor langzamerhand de onderdrukking verminderen. (Maar het is eigenlijk schandalig dat dat nodig is geweest en nog steeds lijkt te zijn.) Dieren kunnen dat niet. Dat de dieren in opstand komen, of de mensen een lesje leren, dat is iets waarover leuke verhaaltjes te verzinnen zijn maar de praktijk is helaas anders.

Hoewel? Af en toe staan er hoopvolle berichtjes in de kranten. Ook al zijn de daadwerkelijke dierenvrienden nog steeds een minderheidsgroep, het moet wel bijna zo zijn dat er onder journalisten (een groep die ik niet direkt verdenk van dierenbevrijdingsneigingen of veganisme) velen zijn die genieten van voorvallen waarin dieren terug lijken te slaan. Op onze kompostplee verzamelen we sinds een paar jaar dat soort berichtjes en het is opmerkelijk hoeveel er daarvan verschijnen, en dan lees ik nog niet eens dagelijks een krant. Enkele ti-

(vervolg op pag. 39)

SCHAPEKLOOTJES

André de Raaij

Er zijn op het gebied van seksueel contact tussen mensen heel wat taboes die waarschijnlijk niet doorbroken zullen worden. En waarom zou men moeten proberen taboes te ontdekken, zolang het om wederzijds gewilde contacten tussen gelijkwaardigen gaat? Contact tussen niet-gelijkwaardigen roept afkeuring zoniet afschuw op: een pedofiel is in de gevangenis een ergere paria dan een meervoudig moordenaar. Inbreken in de intimiteit, het levende lichaam van de andere mens, wordt zwaarder aangerekend dan het doden van de ander. En hoe zit het met kannibalisme, waarbij de 'ander' al dan niet speciaal voor de maaltijd gedood is? Met necrofilie, waarbij men de vraag kan stellen of er nog wel van een 'ander' gesproken kan worden? Met bestialiteit, waarbij men zich kan afvragen of de 'ander' niet ook bereidwillig is tot seksueel contact? Ik weet vrij zeker dat het opwerpen van de vragen al afschuw oproept en bij enkelen misschien de vraag zal wekken of ik wel helemaal normaal ben (want ten aanzien van taboes wordt toch de normaliteit maar weer uit de kast gehaald).

Welnu, ik beken - ik beken dat ik mij te buiten ben gegaan aan het eten van schapeklootjes. Zo heette het in de folder, behorende bij het feest voor de IJslandse gemeenschap in Nederland. Het klinkt nogal kleinerend, in de Griekse keuken zijn 'gebakken bokkeballen' bekend, en 'ramsballen', dat zou aanzienlijk krachtiger klinken. Maar goed, schapeklootjes dus. Ik weet eigenlijk niet meer zo goed wat ik op dat feest gedaan heb, de afwas of zo, op de goede orde letten - en regelmatig het IJslandse gedistilleerd inschenkend voor mijzelf, er zit een sterke komijnsmaak aan wat het zeer drinkbaar en dus verraderlijk maakt. Ik herinner mij dat een mooie, grote IJslandse bij de tafel met vlezen kwam en zo'n klootje in haar mond stak, er bedachtzaam op kauwde en toen lachend naar mij keek - misschien wil ik jou er ook nog wel na, leek haar lach te zeggen, maar zij schreed weg alsof ze nooit zou sterven. Tijd om zelf zo'n klootje te proberen.
Het valt reuze mee, het doet aan zult denken, een van de dierlijke produkten die ik heimelijk wel mis (moet ik er nog bij zeggen dat ik vegetariër ben, maar ook weer niet fanatiek?). Zult, dat maakte mijn oma zelf van varkenskop, ja, er zijn nog echt oma's geweest die zelf gerechten bereidden, jongelui. Hersenen zijn eigenlijk even taboe als genitaliën, een vriend die tegelijk met mij vegetariër was geworden antwoordde op de onvermijdelijke zeurvraag (die ik zelf ook altijd stelde voordat Peter Singer mij had overtuigd): "Heb je wel eens kalfshersenbeignets gegeten? Gefrituurde kalfshersenbeignets?" Dat moest genoeg zeggen. En het werkte ook, en toch vraag ik mij af waarom.
Ik heb in Syrië in een broodjeszaak iemand een broodje hersen zien bestellen en eten, het ziet er vaag uit als bloemkool. Niet per se vies dus. En in datzelfde land heb ik meer dan één marktkraam gezien, volledig gevuld met niets anders dan schapekoppen. Het is even schrikken, maar in zijn massaliteit werkt het, als iedere grootscheepse confrontatie met de dood van vreemde anderen, afstompend. Die

koppen bevatten hersenen, en die zijn te eten. Zoals pens te eten is, of lever, of niertjes.

Hou op, hoor ik u zeggen, terwijl de moedermelk van koeien, geiten of schapen u niet vreemd is, en wat er uit de eierstokken van kippen komt misschien dagelijkse kost voor u is. En zaad of eieren van vissen, hom of kuit, het wordt gegeten, als het van steuren komt is het zelfs een heel dure lekkernij (terwijl het eigenlijk helemaal niet lekker is, het is vooral erg duur). Het punt is natuurlijk dat de meeste mensen 'vlees' eten, maar niet willen horen dat dit van lichaamsdelen komt van dieren die terwille van die maaltijd hun leven hebben gelaten. Het is altijd tegelijk een inbreuk op het leven van de ander en op diens intimiteit. Of u voelt afschuw voor vlees in het algemeen, of niet - en dan zult u toch echt 'het hele varken' moeten eten, met kloten en al. Met zout, peper en andere kruiden is alles van een lijk eetbaar te maken.

WRAAK

(vervolg van pag. 37)

tels: 'gewonde walvis neemt wraak', 'egel sloopt auto', 'ree pakt jager zijn geweer af', 'eksters terroriseren Den Haag', 'vrachtwagens in file geplunderd door olifanten', 'automarter ontpopt zich als vandaal', 'baldadige scholekster', 'de wraak van de haringen', 'muizen verstoren treinverkeer', 'kraaien stenigen auto's'. Alleen die laatste komt uit *Ravage*, de rest allemaal uit de grote dagbladen. Een berichtje, waarvan ik, op de kompostplee zittend, maar geen genoeg kan krijgen is het volgende: 'Voltreffer. Tijdens de jacht op wilde zwijnen zag de hond van een 38 jarige Spanjaard kans met zijn poot de trekker van het met hagelpatronen geladen geweer over te halen. Hij trof zijn baas vol in het achterwerk. De jager is herstellende in het ziekenhuis. Of de hond thuis wacht is onbekend'.

Ik hou niet van wraak. Vind dat niet passen bij anarchisme. Dacht ik tenminste altijd. Sinds dat berichtje waarvan ik keer op keer in de lach schiet ben ik er niet meer zo zeker van. Een piepklein beetje wraak, zou dat kwaad kunnen in deze wereld? Dat is toch net zoiets als kietelen?

DIERKENS

Weia Reinboud

Wonen aan het water! Een mineraalrijke bron bij uw woning! En nog zo'n toplocatie: zeven maal daags een voorrijdende snackbar! Beschut gelegen & toch overal dichtbij! Voortdurend een aangenaam klimaat! Winkelcentrum om de hoek! Mensen hebben velerlei ideeën over de ideale woonomgeving, andere wezende levens ook. Wij vinden van onszelf dat we een geheel vormen, dat we lekker beschermd zitten in ons vel, dat we best stevig op eigen benen staan, maar de ukkies van de evolutie, de bacteriën, zien ons als deel van de aarde, als mogelijke woonplek, als een gebied met minerale bronnen en langsvarend voedsel. Heb je pech dan zien ze jou zelfs als het voedsel zelf. Als 'dieren' het thema zijn, wie zijn dan die dieren, waar houdt het op? Wanneer 'leven' en 'zich voortbewegen' iets tot een dier maken dan horen de bacterieën er ook bij!

"Mijn gewoonte is des mergens mijn tanden te vrijven met zout en dan mijn mont te spoelen met water en wanneer ik gegeten heb veeltijts mijn kiesen met een tandenstoker te reinigen, alsmede deselvige met een doek stark te vrijven, waardoor mijn kiesen en tanden soo suiver en wit blijven als weijnig mensen van mijn jaren gebeurt... Nogtans soo en sijn mijn tanden daardoor soo suiver niet of (wanneer ik deselve met een vergrootglas besag) daar blijft of groeit tusschen eenige van de kiesen en tanden een weinig witte materie, die soo dik is alsof het beslagen meel was. Deselvige observerende oordeelde ik (hoewel ik geene beweging daarin konde bekennen) dat 'er echter levende dierkens in waren. Ik heb dan hetselvige verscheide malen met suiver regenwater, daar geen dierkens in waren, of ook met speeksel vermengt, dat ik uit mijn mond nam, nadat ik hetselvige van de luchtbelletgens hadde gescheide, omdat de luchtbelletgens geen beweging in 't speeksel soude maken en meest doorgaans met grote verwondering gesien, dat in de geseide materie waren, veele seer kleine dierkens, die haar seer aardig beweegden."

Dit schreef Antoni van Leeuwenhoek in 1683, op een leeftijd, 35 jaar, waarop velen blijkbaar een verweerd gebit bezaten in die tijd. Hij spreekt zich niet uit over wat hij daar nou van vond, van die ontdekking van dierkens in zijn mond, al vindt hij hun gebeweeg wel seer aardig. In een gemiddelde mond, weten we nu, wonen ruim 150 soorten bacteriën, met lieve namen als *Enterococcus faecalis*. En vergroenende strepterokokken leven er. Of dat nog zeer aardig is? Gelukkig vergroenen ze niet in je mond, maar bij een bepaalde laboratoriumtest. Die dierkens zien ons echt doodgewoon als een of andere bewegende berg, waarop ze met hun allen een kompleet ekosysteem vormen – onderzoek naar de flora (volgens Van Leeuwenhoek: fauna) van huid, neus, keel, urinewegen enzovoorts heet niet voor niets 'ecologisch onderzoek'.

Voor iemand zoals ik, die graag preciese lijstjes tegenkomt van het aantal vogel- of libellensoorten van het hele land (respektievelijk 434 en 70), is het frustrerend dat dergelijke lijstjes van 'onze' flora moeilijk te vinden zijn. Wat ik vond gaf meestal niet de namen van soorten maar van geslachten of nog

grotere groepen. Hoe grof! Echter al gruwelijk genoeg: op en in de huid leven uit 6 groepen een aantal soorten, in de mond uit 16 groepen (met blijkbaar een stuk of 10 soorten per groep), keel idem, darm evenzo, in het traanvocht slechts 3 groepen, ook de urinewegen zijn betrekkelijk schoon, 8 groepen, maar in de uitwendige geslachtsorganen huizen er 11. De vagina slaat alles, 18 groepen. Dit gaat allemaal over de dierkens en schimmels op en in gezònde mensen die niet zeer onhygiënies zijn, die hun handen schoon houden, die hun tanden vrijven, en die meer van dat soort bacterievijandig gedrag vertonen. Zij weten niet dat er weinig aan te verhelpen valt, want op een handrug vind je altijd wel 100 bacteriën per vierkante centimeter... En ze weten al helemaal niet dat dat een van de allerschoonste met de buitenwereld in kontakt komende stukjes is van ons lijf. Gruw nog maar even: op je rug honderdduizend per vierkante centimeter, op de neusvleugel een miljoen per idem en in het neusvocht honderdduizend per kubieke centimeter. In andere slijmerige vochten nóg duizend (darmen) of tienduizend keer meer (vagina). In de gehoorgang makkelijk een miljoen per vierkante centimeter. En dan de tandplaque: een kleine biljoen kleine dierkens die zich zeer aardig bewegen. Een miljoen maal miljoen! Nu hopen dat dat per kubieke en niet per vierkante centimeter is, want dat stond er niet duidelijk bij. Wat is 'plaque' een uiterst beschaafd woord voor die buitengewone vuiligheid.

Hoe is hier, om nacht- en dagmerries te voorkomen, een positieve draai aan te geven? Wel, de longen zijn normalerwijs schoon, de maag doodt vrijwel alles, baarmoeder en vruchtwater zijn helemaal schoon! Een schoon geboren baby wordt echter direkt gekoloniseerd – na een week ongeveer "heeft overal de definitieve flora zich gevestigd", zoals een dikke pil over microbiologie het droogjes verwoordde. Ik schoot trouwens regelmatig in de lach van formuleringen in de vakliteratuur, urine die een "zeer gunstige vloeistof" wordt genoemd (bacteriecentristies hè), de opmerking "dat de keel een veel gevarieerder flora bevat dan de neus".

Het echt goede nieuws is dat we gewoon niet zonder ze kunnen, dat er commensalen/kostgangers zijn die belangrijke vitamines aanleveren, dat een zwam (of schimmel of gist, net hoe je het noemen wilt) zoals *Candida* nodig is bij de vertering. Vertederend, toch, eigenlijk? Mooier nog: we zitten zo vol met die dierkens, die vormen samen zo'n hecht ekosysteem bovenop ons, dat er daardoor bijna geen plekjes zijn waar ziekteverwekkers zich kunnen vestigen. In ruil voor al die hulp voeden ze zich op ongevaarlijke wijze met jouw sapjes en schilfertjes om zich pijlsnel te kunnen voortplanten. Hoe snel dat gaat blijkt uit dat een derde deel van je poep bestaat uit al dan niet dode microwezentjes, terwijl hun nazaten nog even binnen blijven. Om te eindigen: ga je op de weegschaal staan om te weten hoeveel je weegt, trek er dan een ons van af, want dat ben jij niet, dat zijn zij. Zij leven met hun 100000000000000-en op en in jou. Wie van bacteriën houdt hoeft zich nooit meer alleen te voelen.

INSEKTEN EN WORMEN

De macht van het kleine en machteloze

André de Raaij

Als ik in het antiquariaat het boek over de voortdurende strijd tussen mens en insekt uit de kast pak - voor de zoveelste keer, want ik twijfel of het echt belangwekkend is - vliegt er een ringpoot-steekmug op van de plaats waar het gestaan heeft. Ringpoot-steekmuggen (Thijsse noemt ze ringelmuggen) zijn de venijnigste soorten: ze slaan heel snel toe, de steek jeukt lang, ze handelen groepsgewijs en ze prikken door verscheidene lagen textiel heen. Eigenlijk is het geen vraag wie er zal winnen in de genoemde strijd.

Een strijd waarin van menselijke kant alles veroorloofd blijkt te zijn. Gedachteloos dooddrukken, meppen, slaan, trappen - dat alles valt nog onder de directe lijfelijke confrontatie. De paarse staaf in menige bakkerij, snackbar enz. is al een oneerlijker strijdmiddel. En de meeste mensen zullen bij het waarnemen van een zes- of meerpotig diertje in huis of hof naar een spuitbus grijpen, een nog indirecter middel. Bij het aansmeren van deze vergiften zijn de chemische fabrieken zo onkieskeurig als hun onwetende publiek het ongetwijfeld graag wil. Twintig jaar geleden zag ik een Duits chemisch concern, dat eerder nog mooie *shareholder value* had ontleend aan het leveren van gas voor concentratiekampen, een spuitmiddeltje aanprijzen tegen pissebedden. 'Dit wel bijzonder onsmakelijke insekt...' Het kapitaal verschiet wel van jasje, maar niet van streken. De pissebed is een schaaldier, een kreeftje om precies te zijn. En de naam verwijst naar inmiddels uitgestorven volksgeneeskunde: een fijngehakte oplossing van gedroogde keldermotten (zo heet het diertje ook) zou een probaat middel tegen bedwateren zijn. Zo word je als landkreeftje dubbel gepakt - laat ik hierbij de politiek-correcte naam 'kelderkreeftje' introduceren, of anders pleiten voor 'oproller', zo heten ze naar een van hun eigenschappen al.

Naarmate dieren hoger ontwikkeld zijn, of beter: naarmate ze dichter bij de mens staan in evolutionair opzicht, wordt het hun moeilijker gemaakt door mensen. De grotere of ongeveer even grote zijn al teruggebracht tot museale objecten: om te fotograferen in het safaripark, om tussen te zwemmen omdat ze zo enig spiritueel zijn, of simpel wegkwijnend in de dierentuin, wachtend op de 'herintroductie' die wel nooit zal komen. De minder grote gewervelden zijn nog steeds geschikt voor vivisectie, als gestandaardiseerde eenheid voor de produktie van vlees, om vergiftigd te worden of om te schieten of te vangen, of om onwaardig te troetelepoetelen. Het moeten de gewervelden geweest zijn waaraan Anton Pannekoek dacht toen hij als terloops de evolutie voor beëindigd verklaarde, omdat de mens nu de wereld beheerst. Want de ongewervelden zijn niet zomaar klein te krijgen - sterker nog, ze zijn het al, en terwijl ik dit schrijf hoor ik op de radio over een de afgelopen eeuw nieuw ontstane muggesoort die zich ophoudt in

het buizenstelsel van de Londense metro, en die ook zeer fiks steekt. Mooi zo.

Natuurlijk zijn niet alle ongewervelden klein, de reuzeninktvis is niet legendarisch, maar hoe kleiner, hoe groter de kans om de mens als soort te overleven. De Schepping, of de Evolutie - waarom moeilijk doen over een door mensen bedacht verschil? - blijkt op deze planeet al een wonderbaarlijke voorkeur te hebben voor het insekt. Toen er nog enige discussie was over de evolutiegedachte moet een vasthoudend gelovige-aan-Genesis aan een evolutionist gevraagd hebben: "Maar u kunt toch wel zien dat God een duidelijke voorkeur heeft?" "Ja, Hij heeft een grote voorliefde voor kevers", was het antwoord - want daarvan zijn driehonderdduizend soorten beschreven. De vliesvleugeligen kennen ook een zeer grote soortenrijkdom en zijn talrijker, de mieren vormen volgens Edward Wilson de helft van de biomassa van de insekten. Daarnaast telt bij vele vliesvleugeligen (bijen, wespen, hommels, mieren) de organisatie die het individu transcendeert. Felix Ortt schrijft hun kolonie een apart organisatieprincipe, een eigen ziel, toe - het individu alleen is doelloos, de kolonie (of staat?) *is* de mier. Eugène Marais betoogt het onafhankelijk van Ortt in *Die siel van die mier*, geplagieerd door Maeterlinck en in het Nederlands uiterst tuttig vertaald als *De wonderwereld van de termietenstaat*. Termieten behoren niet tot de vliesvleugeligen, maar het gaat om de kolonie- of staatsvorming die vergelijkbaar is met die van onder andere de mieren.
Niet alle vliesvleugeligen zijn staatsvormers, maar de meest opvallende verschijningen wel. Hoe verdommend en vernietigend voor het individu die kolonievorming werkt, heb ik eens kunnen observeren op de binnenplaats van een Engelse pub. Er stonden nogal wat niet geheel opgedronken pinten bier en deze trokken voortdurend wespen aan. Geen wesp leek het te interesseren dat er al heel wat soortgenoten spartelden in het vocht of al verdronken waren: de totale koloniegeest is tevens de totale individualisering - elke wesp moest zelf verdrinken zonder uit het lot van soort- of zelfs nestgenoten te leren. Vliegen die op het bier afkwamen toonden zich veel slimmer: even een nipje en gauw weer wegwezen, er dreef in de glazen geen enkele vlieg. Heeft het kolonie- of staatsinsekt meer toekomst dan het individuele? Uit deze observatie durf ik geen conclusies daaromtrent te trekken: volgens de gedachte van de organisatieziel is het nu eenmaal zinloos om te spreken van een individuele bij, mier of wesp.
Dat ik persoonlijke voorliefdes heb in het insektenrijk en dat die niet de koloniedieren betreft, zal wel geen verrassing zijn. Het fascinerendst vind ik de zweefvlieg, die menig onwetende voor wesp of bij zal verslijten vanwege de kleuren. De zweefvlieg besteedt een ongelooflijk aantal vleugelslagen aan een voor de *homo economicus* onbegrijpelijke bezigheid: stilstaan. Een of meer zweefvliegen zien in een losse zonnestraal in het bos is voor mij een mystieke ervaring.
Maar het spannendste insekt vind ik de geelgerande watertor, *Dytiscus*. Zowel de larve als het imago (volwassen dier) van de geelgerande leeft van gewervelde dieren: kikkervisjes of kleine vissen. Een ongewervelde die gewervelden aankan, het is niet uniek voor de geelgerande, maar daarbij komt dat dit dier zo mooi de verovering van de elemen-

ten door het insekt illustreert. Het kan uit de voeten op het land, als het echt moet, het kan vliegen en het zwemt. Buiten het insektenaquarium in Artis had ik het dier nog nooit in het 'echt' gezien, ik kende het uit boeken. Tot ik er ooit een aantrof bij de ingang van 'mijn' studentenflat aan de rand van de stad: klaarblijkelijk tegen een raam aangevlogen. Met een papiertje oprapen en de lucht inblazen, en weg was mijn geelrand weer. De tweede echte en mooiste ontmoeting had ik nadat ik een sprookjesachtig verhaal over zo'n tor had ingestuurd naar een literair tijdschrift en dit had terugontvangen met de mededeling: "Zoek het wat dichter bij huis" - iets autobiografisch, zal wel de bedoeling zijn. Daar liet ik het bij. Mijn geelrand had ik oorspronkelijk laten zwemmen in een infiltratiemeertje in het Noordhollands Duinreservaat, waar in het voorjaar heel veel kikkervisjes rondzwemmen, maar ik twijfelde er aan of de tor er wel voorkwam. Maar op een voorjaarsdag dit jaar, er waren nog geen bullekopjes, zwom precies op de plaats waar ik haar gedacht had, pijlsnel een geelgerande naar de oppervlakte, hapte naar lucht en dook weer naar de diepte. "Natuurlijk ben ik hier, wat dacht je anders?" leek ze mij te zeggen. Ze behoorde wel tot een van de minder grote soorten.

Schumacher citeert in *Small is beautiful* (Nederlandse vertaling: *Hou het klein*) de hoofdredacteur van het *Bulletin of Atomic Scientists*, Eugene Rabinowitch, die het weliswaar een huiveringwekkend idee vindt, maar het niet irrationeel of onmogelijk acht dat de mens als enige soort op aarde blijft leven, zonder andere dieren en zelfs zonder plantaardig voedsel. De enige dieren die dan voort moeten bestaan zijn de bacteriën die in het menselijk lichaam leven. Onzinnige science fiction, want hoe blijft het plantenrijk in stand (en dat moet wel, omdat het voor de zuurstof zorgt op deze planeet) zonder dieren - in ieder geval zonder insekten? Maar stel dat dit rationele vooruitzicht inderdaad mogelijk is en dus wenselijk - want wat als technische vooruitgang wordt verkocht vinden mensen tot nu toe steeds wenselijk - en de mens als soort meent als laatste op de aarde ten onder te gaan - want er valt niet alleen verder te leven, in tegenstelling tot wat dergelijke schijnrationaliteit meent -, dan zullen er altijd nog niet-microscopisch kleine dieren overgebleven zijn. Die kunnen de evolutie dan mooi opnieuw beginnen.

Als de mieren en andere vliesvleugeligen de menselijke dictatuur echt niet overleven en de meeste hogere planten verdwenen zijn volgens het 'weg-met-de-rest'-scenario geef ik wat het insektenrijk betreft nog wel iets voor de toekomst van de springstaarten, een van de primitiefste orden. Ze springen vrolijk (waarom zouden ze niet vrolijk zijn?) rond op het water, op het ijs, op planten en plantaardige produkten - zeef altijd uw tarmebloem, er is een grote kans dat er springstaarten inzitten - en op de grond. En wat evolutionair achterlijk lijkt te zijn, zal in de na-menselijke periode op aarde voor de springstaart het grootste voordeel zijn: ze kunnen zich ongeslachtelijk voortplanten, als het moet. De zwakte, de evolutionaire achterlijkheid (zo beziet de in vooruitgang gelovende mens het nog steeds) is in feite een grote voorsprong in de strijd om de mens te overleven. Er

(vervolg op pag. 55)

DIERENBEVRIJDING EN ETHIEK

Zin en onzin van de kritiek op Peter Singer

Léo Vidal

1

(Juli-augustus 1997). Tijdens de door de Zapatisten geïnspireerde intergalactische bijeenkomst in Spanje heeft een groep voornamelijk Duitse en Italiaanse linksradicale activisten een groep Franse linksradicale activisten ernstig bedreigd. Deze laatsten werden in het openbaar voor fascisten uitgemaakt en lichamelijk en verbaal bedreigd. De spanning is hoog opgelopen, maar uiteindelijk is een echte lichamelijke agressie vermeden door de tussenkomst van de lokale veiligheidsgroep. Inzet: een brochure van de Australische ethicus Peter Singer over dierethiek op een standje van een Franse dierenbevrijdingsgroep. Beschuldiging: Peter Singer zou niet alleen een dierenbevrijdingsethicus zijn maar ook voor euthanasie pleiten. Hij zou zelfs voor een elitaire selectie zijn door kinderdoding. Kortom, achter de progressief ogende Singer schuilt een fascistoïd persoon die mensen met een handicap waardeloos en nutteloos vindt en ze dan maar ook liever niet laat leven.

In Duitsland is de situatie zo geëscaleerd dat verschillende bijeenkomsten met Peter Singer zijn verstoord door linksradicalen. En toen het feministische vrouwenblad *Emma* een dossier uitbracht over dierethiek en Peter Singer, heeft een linksradicale vrouwengroep directe actie ondernomen tegen het tijdschrift door de lokalen van Emma te versieren met slogans, mest en andere decoraties. Kortom, Peter Singer is persona non grata in Duitsland. In andere landen is het nog niet zover gekomen: sommige landen kennen het inhoudelijk conflict gewoon niet, andere kennen het wel maar linksradicalen hebben geen (schijnbaar) unanieme positie ingenomen tegen deze ethicus.
Zelf heb ik Peter Singer verschillende malen ontmoet, gehoord tijdens debatten en mijn sympathie voor zijn gedachtengoed heeft me een aantal jaren geleden ertoe gebracht de hernieuwde editie van *Dierenbevrijding* te corrigeren. Ik schreef een scriptie over dierethiek waarin ik zijn positie ruim deel. Tevens herken ik me in het anarchistische gedachtengoed en de anarchistische beweging en strijd ik tegen elke vorm van inegalitarisme en macht. Ik voel geen inherente contradictie tussen beide aspecten van mijn engagement. Ja, Peter Singer pleit voor dierenbevrijding via een radicale breuk met de bestaande christelijke ethiek die pleit voor 'Menschen über alles' – alhoewel dat niet zo lang geleden 'Weisse, christliche Männer über alles' was. Ja, dit houdt onder andere in dat hij pleit voor euthanasie in sommige gevallen (bijvoorbeeld zware gevallen van spina bifida) – hetgeen vaak tegen de borst stuit. Tegen onze intuïtieve, christelijke borst.
In de verschillende artikelen die ik heb kunnen lezen tegen Peter Singer beperkt men zich vaak tot het bekritiseren van de mogelijke euthanasie op zuigelingen met een zware handicap. Men gaat er impliciet vanuit dat de hedendaagse ethiek deugt en dat de heden-

daagse praktijk onproblematisch is. Ik vond er geen enkele alternatieve ethische analyse over de morele status van mensen, dieren, foetussen enzovoort. Men schetst er geen beeld van de huidige ethiek die duidelijk speciesistisch is en geen enkele inherente waarde toekent aan niet-menselijke individuen zoals chimpansees, koeien, varkens of dolfijnen. Men rept met geen woord over de door en door christelijke 'pro-life' visie die alom aanwezig is in onze intuïtieve moraal – waarvan de katholieken en fascisten makkelijk gebruik maken in hun anti-vrouwenvertoog en acties om vrouwen zich schuldig te doen voelen over abortus. Men spreekt zich niet uit over de onmenselijkheid van een leven vol leed of over de minimale kwalitatieve eisen opdat een leven levenswaard zou zijn. Men gaat er steeds vanuit dat de morele intuïties die wij, westerlingen, hier en nu hebben, onbekritiseerbaar zijn en dat enkel een aantal chirurgische interventies nodig zijn. Nochtans hebben de milieubeweging, de vrouwenbeweging en de dierenbevrijdingsbeweging overduidelijk aangetoond dat onze huidige morele intuïties - dat wil zeggen spontane, aangevoelde morele standpunten - ontzettend problematisch zijn. De huidige ethiek en de morele waarden die vorm geven aan onze maatschappij zijn homofoob, patriarchaal, antropocentrisch en speciesistisch. Daarbij komt het feit, en dit element is sterk ontwikkeld door Peter Singer, dat er geen enkele redelijk aanvaardbare fundering bestaat voor de arbitraire constellatie van waarden die wij 'moraal' noemen. Intuïties zijn intuïties, niks meer. Peter Singer's meta-ethische analyse weigert resoluut een ethiek te baseren op arbitraire intuïties – intuïties die noodzakelijkerwijze variëren qua plaats, tijd en subject. Als alternatief stelt hij voor om ethiek op een zo rationeel mogelijke wijze uit te bouwen. Rationeel betekent dan onder andere coherent, logisch, met een minimum aan veronderstellingen. Hij gaat er vanuit dat ethisch leven een keuze is, in die zin dat niet-ethisch leven een perfecte mogelijkheid is. Op zich hoeft men niet ethisch te leven en kan men perfect egocentrisch leven - dat wil zeggen zonder rekening te houden met de belangen en verlangens van anderen. Er bestaan weliswaar een aantal egoïstische motivaties om ethisch te leven – indien men anderen respecteert, is de kans groter dat zij je ook zullen respecteren – maar waar het uiteindelijk om gaat is dat ethisch, dat wil zeggen niet-egocentrisch leven, een mogelijkheid is, geen automatisme of reflex.

2

Indien men kiest om ethisch te leven en men dus rekening wil houden met anderen, moet men zich de vraag stellen wie die 'anderen' dan wel zijn. Familieleden en huisdieren? Alle mannen? Dorps- en landsgenoten? Alle blanken? Alle mensen? Alle voelende individuen? Vervolgens komt de vraag op welke manier men rekening moet houden met die anderen. Wat is bron van waarde? Waarom houd ik rekening met iemens anders? Omdat die op mij gelijkt qua kleur, geslacht, sociale afkomst? Omdat die ook een mens is? Singer's antwoord op die vragen valt moeilijk te beschrijven in enkele zinnen, maar het minst arbitraire antwoord lijkt hem het volgende: alle wezens die in staat zijn te voelen (dat wil zeggen een ontwikkeld zenuwstelsel hebben), hebben belangen en hebben dus belang bij een bepaalde behandeling. Dit leidt ertoe dat alle

menselijke en niet-menselijke dieren in aanmerking komen voor een gelijkwaardige behandeling vanwege hun capaciteit om iets te ervaren. Indien men er dus vanuit gaat dat alle voelende wezens belang hebben bij een leven zonder leed, dan moet men een samenleving zo organiseren dat alle voelende wezens de mogelijkheid hebben om hun (zelfs primaire) verlangens te beleven en vrij te blijven van zoveel mogelijk leed.

Deze niet-christelijke benadering van de morele status leidt ertoe dat men een radicaal andere attitude moet ontwikkelen ten aanzien van niet-menselijke individuen. Deze verruiming van onze morele consideratie is dan ook de meest vernieuwende en progressief ogende boodschap van Peter Singer's ethiek. Maar waar het problematischer wordt is dat deze herdefiniëring niet alleen verruimende gevolgen heeft maar er ook toe leidt om bepaalde ethische vraagstukken in verband met mensen anders te beschouwen. Indien men inderdaad de typisch christelijke visie van 'de heiligheid van het leven' laat vallen, dan verandert de morele status van foetussen, pasgeboren kinderen of hersendode mensen. Indien het niet langer volstaat om te zeggen dat x of y tot de menselijke species behoort om te kunnen oordelen over zijn belangen bij verder leven, dan is men verplicht om te zoeken naar een andere zingeving van de notie 'recht op leven'. Wat zorgt ervoor dat iemand belang heeft bij verder leven? Wat is het verschil tussen een plant en een mens? Tussen een kever en een chimpansee? Tussen een foetus van enkele weken en een foetus van acht maanden? En tussen een ongeboren foetus van negen maanden en dezelfde foetus twee weken later zodra die een geboren kind is? Of tussen een volwassen chimpansee en een hersendode mens?

Het gaat er mij hier niet om dwingende of/of situaties te creëren waarbij men zou moeten kiezen tussen een van beide wezens maar om ons aan het denken te zetten over wat de bron van waarde is. Wat het betekent om voelend te zijn, om zelfbewust te zijn of louter bewust. Indien we elk christelijk antropocentrisme willen laten vallen, moeten we zoeken naar alternatieve niet-arbitraire modellen van waardegeving en naar een rationele fundering/zingeving van de notie 'morele status'.

Singer's antwoord is tweeledig: enerzijds heb je al die voelende wezens die louter bewust zijn - dat wil zeggen die geen enkel toekomstbeeld hebben - louter het nu ervaren en geen temporele continuïteit ervaren. Deze individuen hebben volgens Singer's analyse louter belang bij een leven zonder leed waarbij hun verlangens zo goed mogelijk bevredigd worden. Ethisch gezien betekent dit dat men streeft naar een maximale bevrediging van hun verlangens en strijdt tegen alle bronnen van frustraties voor deze individuen. Anderzijds heb je volgens Singer – maar dat vinden ook andere niet-utilitaristische ethici – die voelende wezens die zelfbewust zijn, zich projecteren in de toekomst, een geheugen hebben en dus hun leven beschouwen als een lange reis met etappes. Deze individuen (personen) hebben niet enkel belang bij een leven zonder leed, maar hun psychische ontwikkeling is zo dat zij subjectief belang hebben bij het verder in leven blijven.

Deze tweedeling lijkt mij persoonlijk logisch en coherent omdat men zich baseert op de subjectieve ervaringswereld

van een wezen om vast te stellen wat er zin heeft, wat van belang is voor dit wezen. Er is geen externe bron van waarde, geen God, geen Natuur, geen Leven met hoofdletters! Voor een volwassen mens die zich projecteert in de toekomst en dus plannen heeft, is de plotse ongewilde dood een frustratie van die verlangens. Voor een kip is de ongewilde dood waarschijnlijk geen frustratie van een toekomstplan, enkel de stopzetting van de mogelijke ervaring van positieve ervaringen en bevredigde verlangens. En het is op dit punt dat het utilitarisme voor mij ontzettend complex wordt omdat men het subjectieve ervaringsperspectief verlaat voor de 'objectieve' positie van een externe waarnemer.

De volgende vraag dient zich immers aan: wanneer een wezen geen subjectief verlangen ervaart naar ervaringen in de toekomst, is het dan problematisch om dat leven pijnloos stop te zetten? Singer's antwoord is 'ja'. Niet op basis van de belangen van dat wezen, maar omdat men door die dood het totaal aan bevredigde verlangens vermindert. Met andere woorden: indien men een kip doodt, zal er minder 'geluk' zijn op deze wereld. Maar indien men die kip pijnloos doodt én vervangt door een nieuwe kip, dan is er volgens Singer geen probleem want de totaalsom is idem gebleven... Hij past dit ook toe op pasgeboren mensen. Indien een kind wordt geboren met een zware vorm van spina bifida (open ruggegraat), dan is het toegestaan om die zuigeling pijnloos te doden op voorwaarde dat dit aanleiding geeft tot een ander kind.

Dit stuit natuurlijk enorm tegen mijn/onze borst. Vervangbaarheid? Individuen zijn onvervangbaar! Alle individuen zijn uniek! Maar denken we dat ook wanneer we het hebben over kippen? Of vissen? Voor een hond, varken of paard voelt het reeds anders aan. Deze niet-menselijke dieren hebben reeds een individualiteit, persoonlijkheid. En hun ervaringswereld is veel complexer dan die van vissen of kippen. En aangezien Singer de soortgrens opblaast in zijn niet-christelijke ethiek, stelt hij zich natuurlijk ook deze vraag in verband met foetussen, pasgeborenen of hersendoden. Wat is de subjectieve ervaringswereld van een foetus van vier maanden? Hoe interpreteren we de keuze van een vrouw om een foetus te aborteren die reeds voelend is maar zware handicappen vertoont en liever een ander kind zonder handicap op de wereld zet?

3

De implicaties van deze ethische analyse zijn veelvoudig. Onze omgang met niet-menselijke voelende dieren moet grondig herzien worden. Elke vorm van gebruik van dieren voor voedsel, kleding, cosmetica, enzovoort moet afgeschaft worden want al deze praktijken leiden inherent tot leed, tot de frustratie van verlangens en tot het beëindigen van voelende levens. Zolang een wezen niets voelt (planten, vroege foetussen, hersendode individuen) heeft het geen directe waarde. En wanneer men de levens van voelende foetussen of pasgeborenen die zware handicappen hebben onder de loep neemt, dan ligt de vraag ook anders. Indien een late foetus of pasgeborene zo'n zware letsels heeft dat haar/zijn leven onherroepelijk vol leed zal zijn en nauwelijks enkele jaren kan duren, kan men zich terecht de vraag stellen of euthanasie niet gerechtvaardigd is in het belang van deze individuen zelf.

Is euthanasie inderdaad niet meer gerechtvaardigd dan het laten leven, lijden en langzaam sterven van deze individuen? In Nederland herkent men reeds het recht aan volwassenen om eventuele euthanasie te voorzien – met oog op hun onvermijdbaar leed, en geleidelijke dood als unieke persoonlijkheid. Waarom kan men zich tevens niet buigen over de vraag of euthanasie niet gerechtvaardigd is in een aantal specifieke gevallen – met oog op het voelende wezen zelf? Zelfs wanneer men het oneens is met Singer over zijn concrete antwoord, lijkt het me totaal gerechtvaardigd en noodzakelijk om zich deze vragen te stellen en in het openbaar te bespreken.

Maar dat is blijkbaar niet mogelijk in Duitsland. Daar stellen linksradicalen dat deze onbespreekbaar is. Dat het nooit gerechtvaardigd is om te veronderstellen dat sterven beter kan zijn dan verder leven. En dat het soms nodig is om wezens te *doen* sterven in plaats van te *doen* verder leven. Ik ben het op dit punt totaal oneens met de stellingen die in linksradicaal Duitsland ontwikkeld worden. Ik erken geen 'heiligheid van het leven' en pleit voor de mogelijkheid om euthanasie toe te passen ook wanneer het pasgeboren babies betreft.

Daar waar ik het zelf oneens ben met Singer, betreft het zijn politieke analyse van onze maatschappij. En die gematigd linkse analyse heeft gevolgen voor zijn ethische analyse in die zin dat hij bepaalde maatschappelijke kosten meerekent in zijn euthanasievraagstuk. Nooit kan het voor mij, als anarchist, in deze samenleving een aanvaardbaar argument zijn om te wijzen op de enorme kosten die samengaan met het leven van een zwaar gehandicapt voelend wezen – hetzij menselijk of niet-menselijk. Indien men een zelfs kort en beperkt maar kwalitatief leven kan verzorgen voor een pasgeboren wezen, dan lijkt dit mij ethisch noodzakelijk. Indien men zich nu zorgen maakt in verband met medische kosten, dan is dat in de context van onze kapitalistische samenleving die haar prioriteiten totaal ergens anders legt dan het zorgen voor een kwalitatief, rijk en ontplooiend leven voor alle voelende individuen. De concrete gevallen waarin Singer pleit voor euthanasie zijn dus niet dezelfde als waar ik zou pleiten voor euthanasie in plaats van laten verder lijden. Zijn gematigde politieke analyse zorgt ervoor dat hij in meer gevallen euthanasie zou rechtvaardigen dan een anarchist. En het is op dat punt dat men Singer kan en moet bekritiseren volgens mij en niet op de mogelijkheid om in bepaalde gevallen late foetussen/pasgeboren wezens pijnloos te doden om hen meer leed te besparen.

Singer is geen fascist. Hij pleit nergens voor eugenetica. Noch voor racisme of seksisme. Hij is een gematigde linkse denker, actief bij de Groenen in Australië. Zijn persoonlijk parcours is links. Zijn universitaire scriptie ging over democratie en ongehoorzaamheid. In andere boeken analyseert hij de Noord-Zuid verhoudingen, pleit hij voor het recht op abortus, verdedigt een milieu-ethische benadering van onze omgang met de natuur. Hij pleitte tevens voor het verdubbelen van het aantal mensen die naar Australië willen immigreren. Hij is geen revolutionair, geen anarchist. Maar hij is volgens mij absoluut niet vijand nummer één van anarchisten of linksradicalen, want zijn ethische analyses zijn vernieuwend en hebben de deuren geopend voor de dierenbevrijdingsbeweging.

WANDELING DOOR DIERENBLADENLAND

P'tje Lanser

Anarchisten die opkomen voor de vrijheid van dieren, ogenschijnlijk is het een onderwerp van de laatste tien jaren. Laten we echter eens terug gaan naar het begin van deze eeuw. Het tijdschrift Humane Review *publiceerde in januari 1901 het artikel 'On vegetarianism' van Elisee Reclus, anarchist, geograaf en vriend van Peter Kropotkin. Hij schreef daarin onder andere: "The horse and the cow, the rabbit and the cat, the deer and the hare, the pheasant and the lark, please us better as friends than as meat." Over vivisectie schreef hij: "It is on account of the ugliness of it that we also abhor vivisection and all dangerous expertiments, except when they are practised by the man of science on his own person." Het artikel is een aantal jaren geleden heruitgegeven door C.G.H. Services* (CWM Gwen Hall, Pencader, Dyfed, Cymru, SA39 9HA, U.K.). *In hun latere levensjaren werden zowel Ferdinand Domela Nieuwenhuis als Leo Tolstoj vegetariër. De uitspraak "zolang er slachthuizen zijn, zullen er ook slachtvelden zijn" wordt aan Tolstoj toegeschreven. Kortom, ook aan het begin van deze eeuw hielden sommige anarchisten zich bezig met de vrijheid van dieren.*

In Nederland zijn momenteel twee dierenactiegroepen actief die de vrijheid van mensen koppelen aan de vrijheid van dieren. Zo interpreteert Alle Dieren Vrij! een uitspraak van de negentiende eeuwse Russische anarchist Michael Bakoenin zeer ruim: "Ik ben pas werkelijk vrij als alle dieren vrij zijn." In een folder stelt Alle Dieren Vrij! dat zij vanuit anarchistisch perspectief wil opkomen voor de vrijheid van dieren. En dat gebeurt door middel van publikaties, geweldloze acties en het pleiten voor veganisme.

Veganisten keren zich tegen elk gebruik van dierlijke produkten, hun motieven zijn echter divers. Alle Dieren Vrij! baseert zich op het idee niet te willen meewerken aan het onderdrukken en uitbuiten van mensen en andere dieren. In de herfst van 1998 organiseerde de groep een discussie-weekend, waarvoor een *reader* werd samengesteld. Deze bevat onder andere discussiestukken over 'veganisme en anarchisme', 'straight edge', 'vrijheid van dier èn mens natuurlijk', en is nog steeds te bestellen *(Alle Dieren Vrij!, postbus 85069, 3508 AB Utrecht).*

De actiegroep Animal Rights Activists (ARA) zet zich in voor een autonome, dierenleed-vrije samenleving. "ARA kent geen duidelijke hiërarchie, iedereen is eigen baas en actievoerder." Minimaal vier maal per jaar verschijnt *ARA-nieuws,* dat voornamelijk gevuld is met actieverslagen *(ARA, van der Helststraat 10, 8021 VJ Zwolle).*

Veel andere groepen die zich bezig houden met de positie van dieren of met vegetarisme/veganisme, zijn niet bepaald politiek geïnspireerd te noemen. *Leven en Laten Leven* is het tweemaandelijkse tijdschrift van de Nederlandse Vegetariërs Bond (NVB) en staat over het algemeen vol met recepten, produktinformatie, restaurantbespre-

kingen en sporadisch een artikel over dierenwelzijn. Nummer 3/1998 bevat naast een artikel over de kersverse hoogleraar Dier en Recht aan de Universiteit van Utrecht, Dirk Boon, tevens een verbazingwekkend interview met Paul Wilking, ook bekend als Pistolen Paultje. Wilking heeft een hekel aan dierenmishandeling en stuurt zijn knokploegen op pad om op te komen voor de dieren. "Als het om dieren gaat dan geldt oog om oog, tand om tand", aldus de niet-vegetarische dierenvriend en voormalig wapenhandelaar. Dierenliefhebbers kunnen nogal eens een schrijnend gebrek aan mensenliefde tonen. De interviewers, ondere andere de directeur van de NVB, wisten blijkbaar geen enkele kritische vraag aan deze penose-figuur te stellen. Als het maar voor de dieren is...Overigens is het opmerkelijk dat 'Leven en Laten Leven' hoegenaamd geen aandacht besteedt aan een radicalere variant van vegetarisme, namelijk veganisme. Stoppen met het eten van vlees betekent niet dat het doden van dieren gestopt wordt. Zo moeten koeien, net als alle andere zoogdieren, eerst een jong ter wereld brengen om melk te kunnen geven en om de melkproduktie op gang te houden worden koeien elk jaar drachtig gemaakt. Een groot deel van de kalveren wordt gedood, met name de stiertjes. Werkelijk kiezen voor het welzijn voor dieren betekent het niet gebruiken van dierlijke produkten *(NVB, Larenseweg 26, 1221 CM Hilversum).*

Het driemaandelijkse tijdschrift van de Nederlandse Vereniging voor Veganisme (NVV) heet *Gezond Idee.* Qua onderwerpen wijkt dit blad nauwelijks af van Leven en Laten Leven, behalve dat de invalshoek hier vanzelfsprekend wèl veganisme is. Veel aandacht is er voor de gezondheidsaspecten van veganistisch leven. In de voorloper van dit tijdschrift, dat 'Veganismen' heette, woedde ooit een discussie over de wenselijkheid van het koppelen van anarchisme aan veganisme, 'veganarchia' genoemd. De discussie werd uiteindelijk door de toenmalige redactie gestopt en sindsdien zijn er geen noemenswaardige discussies meer over dit onderwerp gevoerd. Het herfstnummer bevat onder andere een artikel over zuivelgebruik en botontkalking, een receptenrubriek, een ingezonden brief van een voormalig vleeskeurmeester die tegenwoordig veganist is en een artikel over xenotransplantatie *(NVV, postbus 1087, 6801 BB Arnhem).*

Een internationale actiegroep die veelvuldig de media weet te halen, is People for Ethical Treatment of Animals (Peta). Ook de Nederlandse afdeling voerde druk actie. Activisten met anarchistische buttons werd echter gevraagd deze af te doen tijdens picketlines en dergelijke, opkomen voor dierenrechten zou volgens de organisatie niets met politiek te maken hebben. Medewerkers van de Nederlandse afdeling werd een jaar geleden ontslag aangezegd, omdat ze te veel zouden lobbyen en te weinig daadwerkelijk de straat op gingen. Zij kregen een afkoopsom en een spreekverbod. Peta Nederland is nu een doorsluisorganisatie van donateursgeld naar de VS, de donateurs zijn nooit op de hoogte gesteld van het conflict. De spreekbuis van Peta is het driemaandelijkse tijdschrift *Peta's Animal Times'* en bevat recepten, oppervlakkige interviews en lijkt geschreven te zijn vanuit het idee dat donateurs van Peta zwakbegaafd zijn. "Dank u voor alles wat u doet voor dieren", al-

dus Ingrid E. Newkirk, voorzitster Peta Nederland en tevens van Peta Internationaal *(Peta, postbus 2570, 1000 CN Amsterdam).*

Een radicaler veganistisch familielid uit de a-politieke familie is Bite Back: Animal Rights Now. Het is me overigens onduidelijk waarom de groep zich met een Engelstalige naam tooit, omdat ze hoofdzakelijk actief is in het Nederlandse taalgebied. Het onregelmatig verschijnende *Bite Back magazine* bevat actienieuws, gruwelijke foto's van dierenleed en een lijst van beroemde (vermeende) vegetariërs door de eeuwen heen. Van Pythagoras tot Einstein, tot hedendaagse vegetariërs als Paul McCartney, Henny Huisman en Jomanda. [Met andere woorden, het peil daalt?] *Bite Back, postbus 791, 2501 CT Den Haag.*

Gaia is een Belgische dierenrechtenorganisatie, die net als Peta veelvuldig de media weet te halen. De organisatie voert acties tegen paardenrennen, jacht, legbatterijen en noem maar op. Voorzitter Michel Vandenbosch vertoont narcistische trekjes, hij laat zich bijzonder graag kennen als het boegbeeld van Gaia. Dat `dat ook zo zijn keerzijde heeft, bleek toen paardenverkopers hem onder het oog van de rijkswacht mochten molesteren. Het driemaandelijkse tijdschrift *Vrijdier* bevat actieverslagen, recepten en interviews. Een tikkeltje interessanter dan 'Peta's Animal Times' *(Gaia, Paleizenstraat 90, 1030 Brussel).*

Naast bovengenoemde groepen zijn er ook tal van organisaties actief die zich op een bepaald onderwerp richten. Stichting Pro Primates is een vakbond voor al dan niet in gevangenschap levende apen. Het blad *Voor Aap* verschijnt als het goed is drie maal per jaar, maar de klup verkeert momenteel in financiële problemen. Dat is jammer, want het tijdschrift kent over het algemeen lezenswaardige artikelen. Overigens is het voor een vakbond voor apen opmerkelijk dat ze zich niet uitspreekt tegen het gevangen houden of het experimenteren met apen. Of is dat des vakbonds? *(Stichting Pro Primates, Morsstraat 53, 2312 BL Leiden).*

Veel duidelijker over experimenten met dieren is Stichting voor de Afschaffing van Dierproeven (SAD). "Ook dieren dient het recht te worden verleend om op natuurlijke wijze en zonder pijniging te leven", aldus de stichting. Een uitspraak waar op af te dingen valt omdat 'recht verlenen' nog steeds antropocentrisch gesteld is. De SAD keurt dierproeven tevens af om 'methodekritische' redenen: "De resultaten van dierproeven stellen niet in staat harde conclusies te trekken omtrent probleemstelling op medisch terrein, omdat tussen dier en mens een veelvoud aan verschillen bestaat in fysiologisch en psychisch opzicht." Toch zal het mij eerlijk gezegd wortel wezen of er harde conclusies getrokken kunnen worden of niet, de veelvoud aan verschillen zegt op zich niets over het al dan niet succesvol zijn bij mensen. De kern is wat mij betreft dat dieren gewoon met rust gelaten dienen te worden *(SAD, postbus 70202, 1007 KE Amsterdam).*

De Faunabescherming, voorheen Stichting Kritisch Faunabeheer, richt het vizier met name op de plezierjacht. De Faunabescherming wijst een verantwoord faunabeheer met eventueel

'noodzakelijk afschot' van wilde dieren niet af, maar vindt dat dat op objectieve, wetenschappelijke gronden moet gebeuren. Overigens zijn ook hun tegenstanders, en met name jagers en dus ook de Koninklijke Nederlandse Jagers Vereniging, de mening toegedaan dat juist jagers objectief te werk gaan, en dat hun opponenten louter emotioneel reageren. Laten we dus het rationele aan het emotionele koppelen en alle vormen van jacht afwijzen! Plezierjacht is walgelijk, maar 'noodzakelijk afschot' is even verwerpelijk. Ik vermoed dat De Faunabescherming zich zo halfslachtig opstelt, omdat ze bij het pleiten voor een algehele ban op de jacht bang is geen enkele voet aan de grond te krijgen. Het kwartaaltijdschrift *Argus: de stem van sprakeloze wilde dieren* gaat dan ook met name over plezierjacht. In het juni-nummer staat een artikel dat tegen plezierjacht zijn van een andere orde is dan tegen het houden en het consumeren van gedomesticeerde dieren zijn. Jagers gooien hun tegenstanders regelmatig voor de voeten dat als zij zo tegen de jacht zijn ze ook geen vlees moeten eten. De Faunabescherming werpt daar echter tegen in dat plezierjacht een overbodige luxe is. Nu gebruiken jagers hun argument alleen maar om hun tegenstanders de mond te snoeren, maar in zekere zin roeren ze tegelijkertijd een fundamentele vraag aan: waarom wel tegen het doden van wilde dieren zijn en niet tegen het doden van gedomesticeerde dieren? *(De Faunabescherming, Amsteldijk-Noord 135, 1183 TJ Amstelveen).*

Alweer bijna een jaar geleden kwam De Groene Amsterdammer met een special *Het Dier.* Eerlijk gezegd vond ik het een niet bijster boeiend nummer. Een breed scala aan onderwerpen passeert de lezerster, van paardenmeisjes tot natuurbeschermers, maar de essentiële vragen over de relatie tussen mensen en andere dieren worden niet uitgediept. Bonthandelaar Parmentier betoogt in deze Groene dat dierenrechten de mens bedreigen, dit heerschap bedoelt natuurlijk zijn portemonnee. Uitermate walgelijk is de foto met begeleidende tekst van de Nijmeegse wetenschapper Koopman en de aap Shakti. Shakti heeft een open schedel, waarop een stalen kap met elektroden is gelijmd. "Drie uur per dag moet hij knoppen indrukken en hand-oog-coördinatietesten doen. (...) Dat vindt Shakti erg leuk, zeker omdat hij daarna altijd zijn appelsap krijgt. De overige eenentwintig uur zit hij in deze kooi (die één bij één meter meet). Maar als dierenvriend zal ik goed voor hem zorgen. Wellicht zit hij er over vijfentwintig jaar nog. Als hij het goed blijft doen." Van zoiets kun je toch niet rustig op je stoel blijven zitten?! Het speciale nummer is nog verkrijgbaar *(De Groene Amsterdammer, postbus 353, 1000 AJ Amsterdam).*

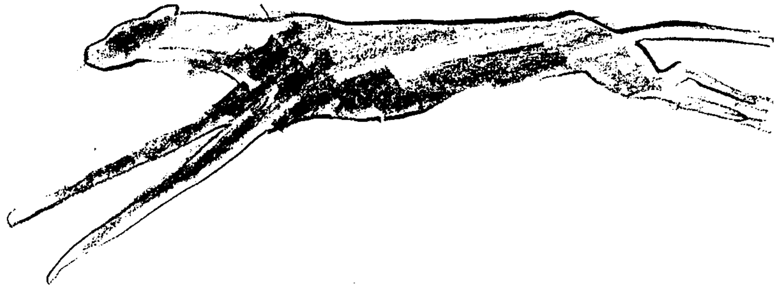
In dit overzicht wil ik ook twee Engelstalige tijdschriften bespreken. Allereerst *Arkangel Magazine,* internationaal gezien hèt blad op dierenrechten- en dierenbevrijdingsgebied. Het tijdschrift verschijnt onregelmatig en bevat naast discussiestukken veel nieuws van actiegroepen van over de hele wereld. Een greep uit nummer 19 (voorjaar 1998): jachtverstoorders bruut aangepakt door de politie; een school haringen brengt een trailer tot zinken door en masse in het net de diepte te zoeken; bomdreigbrieven naar wetenschappers die dierproeven doen; circustijger bijt een verzorger een arm af, een temmer raakt

zwaargewond aan zijn hoofd als bij het poseren voor een foto plotsklaps de bek van de tijger dichtgaat; Hillgrove-actiekamp, permanente acties tegen een bedrijf waar katten worden gekweekt voor dierproeven; Vegan Village, informatie-netwerk over veganisme (www. veganvillage.co.uk); proces tegen Gandalf 3, redacteuren van *Green Anarchist* en Animal Liberation Front Supporters Group krijgen drie jaar aan hun broek wegens het schrijven over dierenbevrijdingsacties.

Ook klinken er in Arkangel kritische geluiden. In zuid-Zweden werden bij een bevrijdingsactie maar liefst achtduizend nertsen losgelaten, maar zoveel loslopende nertsen betekenden een ecologische ramp voor de lokale natuur. Het Zweedse Dierenbevrijdings Front veroordeelde de actie daarom. Verder woedt er momenteel in Arkangel een geweldsdiscussie, analoog aan de discussie die jaren geleden in *Bluf!*, voorloper van *Ravage*, woedde. Het debat in Arkangel werd geopend door Rabbix, die na jaren geweld te hebben gebruikt tot de conclusie is gekomen dat dat niets opleverde. Barry Horne, die een lange gevangenisstraf uitzit wegens dierenbevrijdingsacties, stelt in een weerwoord dat het geweld dat dierenactivisten gebruiken in het niet valt bij het geweld dat dieren dagelijks wordt aangedaan. Volgens hem is er nog nooit een dode gevallen bij een actie van het Animal Liberation Front (ALF). Hij verzuimt echter te vermelden dat meerdere bombrieven geleid hebben tot ernstige verwondingen. Het doel, vrijheid voor alle dieren, lijkt bij bepaalde dierenactivisten samen te vallen met mensenhaat en zodoende het gebruik van explosieve middelen te heiligen.

Overigens kende Arkangel een reeks afleveringen eerder een pittige discussie over een eventueel samenwerken met extreem-rechts op het gebied van dierenacties. Zo vond ALF-voorman Ronnie Lee, meerdere malen veroordeeld wegens dierenbevrijdingsacties, elke coalitie op 'de weg naar de overwinnig' een goede zaak. Menig anarchistisch dierenactivist liet daarop weten dat het om de vrijheid van dieren èn mensen gaat en dat extreem-rechts op alle fronten bestreden moet worden. Overigens is de Britse neo-nazipartij National Front een fervent voorstander van bloedsporten als de jacht *(Arkangel Magazine, BCM 9240 London, WC1N 3XX, U.K)*.

The Vegan is het vier maal per jaar verschijnende tijdschrift van The Vegan Society, een vereniging die al in 1944 werd opgericht. Het vijftig pagina's dikke zomer/herfst-nummer bevat onder andere stapels advertenties voor werkelijk alles, een stukje over de burgemeester van Worchester (al sinds 1968 veganiste), een artikel over de misverstanden rond calcium en over veganistisch-biologische landbouw. Voor Nederlandse begrippen is de dikte van het blad opmerkelijk te noemen, al is de onderwerpkeuze weinig anders dan in 'Gezond Idee'. Maar in Engeland, Wales en Schotland wonen relatief gezien nu eenmaal meer veganisten. Waarom dat zo is en waarom ook bijvoorbeeld anarchisme en dierenstrijd daar veel meer aan elkaar gekoppeld worden dan aan deze zijde van de Noordzee, is een vraag die ik na vele jaren nog steeds niet van een antwoord heb kunnen voorzien *(The Vegan Society, Donald Watson House, 7 Battle Road, St. Leonards-on-Sea, East Sussex TN37 7AA, U.K.)*.

Mijn wandeling door dierenbladenland zou nog veel verder kunnen gaan, want lang niet alle dierenbladen zijn aan bod gekomen. Deze wandeling wil ik echter eindigen met een blad waar ik steevast reikhalzend naar uitkijk: *Nieuwe Wildernis: het avontuur van de natuur*, een ten minste vier maal per jaar verschijnend tijdschrift van Stichting Kritisch Bosbeheer. Het blad bevat zowel artikelen over natuur die met rust gelaten wordt als over gedomesticeerde natuur. In het zomernummer kun je onder andere artikelen vinden over verwilderde runderen in Frankrijk en Spanje, rietmoerassen in Nederland en de laatste inzichten over de archeologische en biologische wetenschap van de oeros. In het blad worden verder natuurontwikkelingsprojecten kritisch beschouwd *(Stichting Kritisch Bosbeheer, Zuider Parallelweg 34, 6953 DC Dieren)*. Een mooie en treffende plaatsnaam om deze bladenrecensie mee te besluiten.

INSEKTEN EN WORMEN
(vervolg van pag. 44)
zijn meer diersoorten die zich ongeslachtelijk voortplanten, of door deling, en in principe hebben die allemaal een grote kans de mens te overleven. Maar voor de aardigheid houd ik mij nu bij de insekten. Bedenk zelf maar hoe aardig het hele vooruitzicht eigenlijk is.

Van de zichtbare 'alledaagse' dieren geef ik verder de wormen, vermoedelijk toch al de eerste individueel georganiseerde dieren, de grootste kans. Het begin van hun geschiedenis is onlangs teruggeplaatst naar ruim een miljard jaar geleden. Hun betekenis voor het vormen van de laag aarde waarop plantengroei, en dus dierlijk leven, mogelijk is, valt niet te overschatten. Darwin heeft een hele studie aan de regenworm gewijd en als je die leest kun je alleen nog met respect denken over dieren die in het spraakgebruik het allerlaagst gewaardeerd worden. Maar wie het laatst lacht, lacht het best. De worm kan uitstekend buiten de mens, of zelfs buiten andere dieren, maar het omgekeerde is nu eenmaal niet het geval. Mocht het 'weg-met-de-rest'-scenario alsnog uitgevoerd worden en deze Evolutie dus een doodgelopen weg blijken te zijn, dan kunnen de springstaarten en wormen alsnog in een miljard jaar of zo zien wat er opnieuw van te maken valt. Zij hebben de tijd. Het schijnbaar kleine en machteloze is het grootste en machtigste. De zachte krachten zullen overwinnen, daaraan valt niet te twijfelen.

HET GOEDE LEVEN VAN DE BONOBO'S

Rymke Wiersma

Ik vind het heerlijk om naar dieren te kijken en over ze te lezen. De ene keer is de herkenning groot, de andere keer de verbazing. Bij mensapen is de herkenning het grootst - en daardoor de verbazing misschien ook. In de woorden van Frans de Waal: 'Achter de ogen van de mensaap vermoed je een sterke persoonlijkheid, die zowel in emotioneel als in mentaal opzicht op die van onszelf lijkt'.
Over mensapen las ik onder meer Mijn leven met chimpansees *van Jane Goodall,* Gorilla's in the mist *van Dian Fossey, en van Frans de Waal:* Chimpansee politiek: macht en seks bij mensapen, Verzoening *en* Van Nature Goed. *Wat ik boeiend vind aan de boeken van Frans de Waal is dat hij niet alleen het gedrag van mensapen observeert en beschrijft, maar ook met analyses komt over hoe bepaald gedrag in de evolutie ontstaan kan zijn, en over de overeenkomsten en verschillen tussen mensapen en mensen. (Ofwel: tussen mensen en andere mensapen, want geneties zijn de verschillen zeer klein).*

In *Van nature goed* (1996) komt Frans de Waal met een theorie over het ontstaan van moraal: niet alleen bij mensen maar ook bij mensapen, en andere dieren zou je van moraal kunnen spreken. Onzelfzuchtig gedrag is volgens hem geen menselijke uitvinding, maar is gedurende de evolutie bij verschillende diersoorten (met name bij dieren die in groepsverband leven) ontstaan, en dit 'goede', sociale gedrag is gunstig voor het voortbestaan. Peter Kropotkin zou zich hierin prima hebben kunnen vinden. Ook hij benadrukte de samenwerking en verzette zich hevig tegen theorieën (zoals die van Thomas Huxley) over het leven als strijd van allen tegen allen waarin alles mag en waarin rivaliteit de grote drijfveer zou zijn.
Frans de Waal spreekt in *Van nature goed* dan ook waarderend over Kropotkin, zij het wel met de toevoeging: 'Al droeg Kropotkin een baard en was hij een anarchist, hij mag niet gezien worden als een fanaticus'. Een kritiese noot bij Kropotkins theorieën ontbreekt evenmin: 'Kropotkins analyse vertoonde ernstige gebreken, en in zijn 'Mutual Aid' strooide hij kwistig met uiterst selectieve, dikwijls dubieuze voorbeelden om zijn gelijk aan te tonen. Hij had een (min of meer) verborgen revolutionaire agenda en projecteerde zoveel politieke voorkeur in de natuur dat hij de onaangename kant ervan volledig over het hoofd zag. (...) Kropotkin schreef echter in een directe reactie op mensen die alles in de natuur degradeerden tot een onverminderde woeste strijd. Ook dat standpunt kan niet los worden gezien van een ideologisch vooroordeel'. Zo is dat. Ondanks Kropotkins eenzijdigheid (zijn 'wensredeneringen') heb ik altijd sympathie gehad voor zijn positieve benadering van de dieren- (en daardoor ook mensen-)wereld, en ik heb dan ook ooit erg genoten van "Het wederzijds hulpbetoon'. Een verademing te midden van de inderdaad minstens even eenzijdige theorieën over het recht van de sterkste, konkurrentie en rechtstreeks eigenbelang.
Het is verleidelijk om te zoeken naar mooie voorbeelden, naar samenlevings-

vormen waar alles anders en beter geregeld is dan in het grootste deel van de mensenwereld. Daarom werden en worden ook de Indianen vaak verheerlijkt, de Pygmeeën, en de geheimzinnige Tasadai, vredelievende mensen die diep in de oerwouden van de Philippijnen leefden en die geen woord voor 'oorlog' kenden. En als dan die voorbeelden uit de mensenwereld tegenvallen dan kijk je gewoon naar andere diersoorten. Sociaal levende apen liggen dan het meest voor de hand. Maar ook daar zijn de reëel bestaande utopieën dun gezaaid, en hoewel Frans de Waal de gerichtheid op verzoening benadrukt, en mensen wat dat betreft inderdaad veel van apen kunnen leren, wordt duidelijk dat bijvoorbeeld chimpansees geen lieverdjes zijn. Niet alleen onzelfzuchtig gedrag blijft bestaan gedurende de evolutie, ook zoiets ellendigs als kindermoord, waar chimpanseemannen, ijsbeermannen en vele anderen zich 'schuldig' aan maken, wordt via de genen doorgegeven.

Maar hoewel nergens de anarchistiese en feministiese idealen verwezenlijkt zijn komen de bonobo's een heel eind. Dat blijkt wel uit het laatste boek van Frans de Waal: *Bonobo – de vergeten mensaap.* Het is een boek van wat grotere afmetingen, met prachtige foto's van Frans Lanting. Met dit boek in de hand wil ik een kleine impressie geven van de samenlevingsvorm van deze zachtaardige en eigenwijze dieren.

FEMINISME

De ontdekking van de bonobo als aparte mensapensoort vond plaats in 1929 in een Belgies museum, waar ze een schedel hadden liggen. De ontdekking door mensen dan; zichzelf hadden ze natuurlijk al lang en breed ontdekt. Omdat de schedel kleiner was dan die van een gemiddelde chimpansee maar daar wel veel op leek werd de soort eerst 'dwergchimpansee' genoemd. Later, toen de verschillen in grootte met chimps kleiner, en de verschillen in gedrag groter bleken dan eerst werd gedacht, kregen ze een eigen naam: bonobo. Het gedrag van bonobo's wijkt flink af van dat van chimpansees en andere mensapen zodat allerlei traditionele opvattingen over de oorsprong van de mens op losse schroeven zijn komen te staan.

Bonobo's leven in de dichte oerwouden ten zuiden van de rivier die eerst Kongo en daarna Zaire heette, en die nu ongetwijfeld weer Kongo zal heten. Geneties staan ze zeer dicht bij ons, ze zijn net zo sterk met ons verwant als chimpansees – 98 procent van het erfelijk materiaal is gelijk. Hun DNA lijkt meer op het onze dan op dat van gorilla's!

Na de verschrikkingen van de tweede wereldoorlog was het vertrouwen in de menselijke natuur minimaal. De chimpansees, met hun oorlog, hun jacht, het maken van werktuigen en het belang dat ze hechten aan status leken 'passend' als voorouders van de huidige mens. Maar door onder andere de boeken van Frans de Waal was al duidelijk geworden dat vriendschap, tederheid en hulpvaardigheid bij apen en mensapen absoluut geen zeldzame gedragingen zijn. Bonobo's, zoveel vriendelijker en gevoeliger dan chimpansees, brachten helemaal verandering in het sombere beeld. Deze mensapen doen in het geheel niet aan geformaliseerde rituelen van dominantie en onderwerping zoals die bij chimps gebruikelijk zijn. De rangorde is voornamelijk gebaseerd op leeftijd, en niet op fysieke intimidatie. De hele sociale organisatie is opmerke-

lijk zachtaardig en intelligent. Agressief gedrag ontbreekt niet bij bonobo's, maar het speelt een kleine rol. Bonobo's vormen een vrouwvriendelijke, tamelijk egalitaire primatensoort.
Bij de meeste in groepen levende apen, zoals bavianen en chimpansees, zijn de mannen duidelijk dominant ten opzichte van de vrouwen – de hoektanden van bavianemannen liegen er niet om. Ook bij bonobo's zijn de mannen gespierder, zwaarder en voorzien van grotere hoektanden. Als een bonoboman met een bonobovrouw zou vechten zou hij zeker winnen. Maar dat doen bonobomannen niet. Zelfs het bijten van een vrouw is taboe. En als het al gebeurt dat bijvoorbeeld de alfaman (de man met de hoogste status in de groep) een uitval doet naar de alfavrouw dan is de kans groot dat de vrouw hem volledig negeert! Bonobo's leveren een konkreet alternatief voor de 'macho'-evolutiemodellen die werden bedacht naar aanleiding van de samenlevingsvormen van bavianen en chimpansees. Ze hebben een zeer goed ontwikkeld vermogen om zich in een ander in te leven. Sociale relaties zijn van groot belang, en bonobo's kunnen daar goed mee omgaan. Dat is het geheim van hun vreedzame, feministies-achtige samenleving. Vrouwen vormen de spil. Ze werken vaak samen om mannen op afstand te houden, bijvoorbeeld bij voedsel: eerst eten de vrouwen en de kinderen, daarna pas de mannen.
Jonge vrouwen trekken zodra ze volwassen zijn uit de groep weg en sluiten zich bij een andere groep bonobo's aan. Dat aansluiten verloopt prima: vrouwelijke immigranten worden meestal door een van de bonobovrouwen als vriendin geadopteerd. Mannen blijven in de groep waarin ze geboren zijn. Ze vechten vaker, de rangorde lijkt voor hen belangrijker, maar het stelt weinig voor en het vechten eindigt meestal met een korte vrijpartij. De mannelijke hiërarchie wordt grotendeels door de moeders bepaald.

In de oudheid werden apen en mensapen ondeugend en amusant gevonden, maar toen kwam het kristendom en werden apen zo'n beetje gezien als het symbool van de duivel, vooral door hun seksualiteit. De bonobo's waren toen nog niet eens bekend! Bij bonobo's neemt seks de plaats in van agressie. Ze gebruiken seks om de aandacht af te leiden van wat anders tot konflikten zou leiden (voedsel, spannende gebeurtenissen). Het 'make love, not war'-idee uit de jaren zestig was door hen allang uitgevonden.
Bonobo's zijn echter niet oversekst. Seks vormt bij deze dieren een natuurlijk onderdeel van het sociale leven. Seksuele bevrediging is lang niet altijd het doel, alles gaat er informeel en ontspannen aan toe, de kontakten zijn los, en vaak zo terloops (een gemiddelde copulatie duurt bijvoorbeeld maar iets van 14 sekonden), dat de sensationele berichtgeving die er soms over is meer zegt over de diersoort mens dan over de bonobo's. Zoals Frans de Waal zegt: 'In plaats van een orgie zonder einde, zien we een sociaal leven dat wordt opgevrolijkt door korte momenten van seksuele aktiviteit. (...) Als ze er zelf zo weinig ophef over maken, waarom zouden wij mensen er dan obsessief over doen?'
De voortplantingssnelheid is laag, ongeveer gelijk aan die van chimps: 1 kind per vijf jaar per vrouw. Naast seksuele ontmoetingen tussen vrouwen en mannen wordt er ook tussen mannen

onderling, tussen volwassen en jonge dieren en vooral tussen vrouwen onderling veelvuldig gevreeën. Hooguit een kwart van de seksuele ontmoetingen is 'geschikt' voor de voortplanting. De loskoppeling van seks en voortplanting is dus geen uniek menselijke uitvinding! Het paren met het gezicht naar elkaar toe zag men vroeger als een van de bewijzen van de waardigheid en gevoeligheid die beschaafde mensen onderscheidden van de zogenaamde lagere dieren. Weer mis! Bonobo's vrijen vaak met het gezicht naar elkaar toe en reageren daarbij bovendien op elkaars gezichtsuitdrukkingen, èn trekken daaruit hun konklusies, zoals ophouden als de ander begint te gapen – heel logies natuurlijk, maar vreemd genoeg niet eens voor alle mensen vanzelfsprekend. Ook wat betreft de kreativiteit in het vrijen zijn mensen niet uniek: vrijwel alle houdingen die uitvoerbaar zijn, worden toegepast. Wat dacht je van GG-wrijven (genitaal-genitaalwrijven), bil-bilkontakt en penis-schermen?! Ook tongzoenen is voor bonobo's een normale praktijk. Een onderzoeker, die de kuise kussen van chimps gewend was, liet zich eens kussen door een mannelijke bonobo. Hij schrok wel eventjes toen hij daarbij een tong in zijn mond voelde.

POLITIEK

Chimpansees hebben vaak ingewikkelde konflikten, waarbij de een de ander meesleept op een slimme of zelfs sluwe manier, zodat er machtsstrategieëen en coalities ontstaan. Ze houden van politiek gesjoemel, zou je kunnen zeggen. Voor dit soort strategies denken is een hoog nivo van sociaal bewustzijn nodig: je moet weten wie de vaste bondgenoten van je tegenstander zijn, enzovoort. De maatschappij van chimpansees lijkt in zekere zin veel op die waar wij mee te maken hebben: mannen die met mannen samenwerken om andere mannen te bekonkurreren, maar die tegelijkertijd elkáárs konkurrent zijn. Chimps proberen (net als veel mensen) de baas te worden. De bonobo's lossen de vraag 'wie krijgt wat, wanneer en hoe' op een verfijndere manier op. Je zou bijna zeggen: hun oplossing is anarchistieser. Bonobo's zijn gericht op een vreedzame regeling van belangenkonflikten. Twee bonobomannen kunnen bijvoorbeeld tijdens een agressieve konfrontatie een snelle dialoog voeren, een soort beurtzang, waarin ze verschillende emoties uitwisselen, en toewerken naar overeenstemming en verzoening. En bij een ontmoeting tussen twee groepen (die bij chimpansees vaak tot gevechten en kindermoord leiden) gebeurt er vaak ongeveer het volgende. Eerst rennen de verschillende bonobo's een tijdje krijsend achter elkaar aan, maar al snel gaan de vrouwen over tot seksueel kontakt en wederzijds vlooien. De kinderen van de twee groepen spelen met elkaar. Zelfs tussen sommige mannen is er (genitaal) kontakt.
We moeten bonobo's niet idealiseren of romantiseren, maar de tendens tot samenwerken is duidelijk een stuk groter dan de competieve neigingen. Ze zijn de meest vredelievende apen. Ook veel vredelievender dan de apensoort mens. Helaas, de wereld is vol gevaren en de apensoort mens speelt daar nogal vaak een rol in. Over de hele wereld zitten er ongeveer honderd bonobo's in dierentuinen, dat is niet veel als je het vergelijkt met de enkele duizenden chimpansees die in hokken zitten om de apensoort mens te amuseren, maar het zijn er wel honderd te veel!

Ook de in het wild levende bonobo's zijn niet in alle opzichten te benijden. De jachtdruk omwille van het vlees is na de burgeroorlog in 1991 sterk toegenomen. De mensen hadden honger en vergaten oude tradities zoals het taboe op het doden en eten van bonobo's. Ik vrees dat de situatie er sindsdien ook voor de bonobo's niet beter op geworden is.

Wat het boek betreft, ik heb het met veel plezier gelezen en bekeken. En hoewel Frans de Waal weinig op zal hebben met anarchisme (gezien zijn opmerking over de baard van Kropotkin) eindigt hij zijn boek met een intrigerende vraag, die ook voor het bereiken van grote en kleine anarchistiese idealen belangrijk is: hoe hebben bonobo's kunnen ontsnappen aan xenofobie en de neiging om vijanden uit te moorden? Als de mensheid die neigingen kan afleren zijn we al een heel eind. (Overigens: Frans de Waal draagt een snor.)

Frans de Waal, *Van nature goed. Over de oorsprong van goed en kwaad in mensen en andere dieren.* Vertaald door Fieke Lakmaker; Uitgeverij Contact; Amsterdam/Antwerpen 1996; ISBN 90 254 0580 0; 328 pag.; met foto's (voornamelijk van de auteur); ƒ29,50.

Frans de Waal, Frans Lanting, *Bonobo, de vergeten mensaap*; Natuur & Techniek, 1997; ISBN 90 730 3591 0; 216 pag.; tekst en foto's; ƒ79,50.

SHEELA NA GIG 7

"Natuurlijk moeten we op een of andere manier de kost blijven verdienen - maar essentiëler blijft het te leven. Wat we ook doen en voor welke optie we ook kiezen, laten we alsjeblieft kunst nooit met leven verwarren: kunst duurt maar even, het leven is lang. Laten we proberen ons voor te bereiden op de drift, op het nomadenbestaan; een glippen door ieder net, zonder ons te vestigen, in vele kunsten levend, ons leven nog beter dan onze kunst, en onze kunst onze trots in plaats van ons excuus".
(Hakim Bey, *TAZ* - 1994)

Een Rotterdamse kunstminnaar, zojuist teruggekeerd van een bezoek aan New York, merkte enigszins verontrust op: "Wat een vreemde kunstwereld; iedereen noemt zich daar kunstenaar - ook als men helemaal geen kunstenaar is!" Het ligt niet in mijn bedoeling de kunstenaar opnieuw te definiëren, maar bovenstaande uitspraak stemt ons toch tot nadenken. Een kunstenaar onderscheidt zich blijkbaar van een afhankelijke werknemer in loondienst door zijn autonomie en zelfstandigheid. Kortom, een kunstenaar is iemand die doet waar hij zin in heeft. De scheidslijn tussen 'ergens zin in hebben' en 'ergens zin aan geven' is erg dun - iedere gemotiveerde kunstenaar beweegt zich voortdurend op het slappe koord tussen deze beide polen. Tegelijkertijd impliceert het doen wat je leuk vindt een afkeer van het doen wat je *moet* doen. Vanuit deze, doorgaans als triviaal bestempelde optiek drukt het kunstenaarschap tevens een gesprek uit (laten we het begrip 'kritiek' maar even rusten) over de kwaliteit van het leven van alledag - een alledaagse werkelijkheid waarin niet alleen werk en sleur, maar ook formaliteiten en protocollen, het doen van allerlei leuke dingen dwarsbomen. Het is immers frustrerend ergens zin aan te geven als je er eenvoudigweg geen zin in hebt.
Hoe verleidelijk zo'n primitieve visie op het kunstenaarschap ook mag zijn, het zou van weinig realiteit getuigen de hedendaagse kunstenaar te definiëren als een handenwrijvende zinhebber & zingever. Begrippen als de 'cultuurindustrie' of het 'kunstbedrijf' verwijzen expliciet naar het domein van de arbeid, naar werk, naar een doen wat je moet doen, en veel minder naar een doen waar je zin in hebt. Kunst is gewoon werk. Ook de kunstenaar dient te solliciteren in de hoop een atelier, beurs of subsidie in de wacht te slepen. Dit heeft geresulteerd in een merkwaardige paradox: de ontevreden werknemer spiegelt zich aan de kunstenaar; de ontevreden kunstenaar spiegelt zich aan de werknemer.
Deze gelijktijdige tendenzen - enerzijds een verdere nivellering en anderzijds een bedrijfsmatige face-lift - hebben de kunstenaar doen opgaan in "de cultuur van de handlangers". Tot deze constatering kwam de New Yorkse filosoof en beeldend kunstenaar Richard Kostelanetz: "Laten we als kunstenaars nou 's gewoon toegeven dat iedere aanvraag [van beurzen of subsidies] in de geest van 'dit is wat ze willen' of 'dit zal de subsidieverstrekkers wel aanspreken' drijft op handlangerschap". De Cultuur van de Handlangers beïnvloedt niet alleen de individuele kunstenaar, maar ook het scala van subsidieverstrekkende instellingen, kunstorganisaties, musea en galeries - alle strijdend om de schaarse, publieke financiële middelen. Het handlangerschap wordt bovendien aangemoedigd, vervolgt Kostelanetz, door kunstmanagers en -professionals die de doelstellingen van organisaties waarin zij werkzaam zijn funderen in persoonlijke overtuigingen en voorkeuren.

Het zal de lezer weinig moeite kosten voorbeelden van dit handlangerschap in de naaste omgeving te vinden. Zo zal een organisatie als de Stichting Kunst Accomodaties Rotterdam (SKAR) eerder een atelierproject ondersteunen dat wat betreft de invulling en doelstellingen een grote mate van overeenkomst vertoont met die van de SKAR - zoals bijvoorbeeld de nieuwe opzet van Kaus Australis (hun collectivisme werd

door de SKAR geroemd als 'professioneel'). Minder succes daarentegen boekten de ongeorganiseerde gebruikers van het PC-gebouw. Individuele kunstenaars kennen ook talloze voorbeelden. De Manifesta van 1996, dit keer in Rotterdam, droeg 'Local Art' weliswaar hoog in het vaandel, maar de invulling bleef toch een gesloten gebeuren. Lokale kunstenaars zonder toegang tot de organisatie mochten weliswaar exposeren, maar zonder expliciete steun van de Manifesta.

Een Cultuur van Handlangers drijft op ten minste drie specifieke groepen kunstenaars: een groep die zich inspant kunst te produceren die subsidieverstrekkers bevredigt (laten we hen voor het gemak 'bevredigers' noemen) en een groep die buiten de boot valt omdat ze net niet voldoet aan de eisen en wensen van haar 'werkgever' (laten we hen 'malcontenten' noemen). Volgens Kostelanetz beïnvloeden de laatsten het kunstklimaat op een uiterst negatieve wijze omdat ze dachten Het Grote Spelregelhandboek van de kunstwereld volledig te beheersen. De malcontenten zullen zich steeds meer spiegelen aan de bevredigers en ruimte geven aan sentimenten die niets van doen hebben met de intrinsieke waarde van hun werk. Ten slotte is er nog een derde groep die ook buiten het subsidiecircus valt, maar nauwelijks boodschap heeft aan zowel bevredigers als malcontenten. Kostelanetz noemt hen de gedesillusioneerde idealisten. In tegenstelling tot de eerste groepen behouden zij echter een gevoeligheid voor reflectie, kritiek en autonomie - aspecten die in de Cultuur van de Handlangers volledig worden uitgehold. Ook hier kan de lezer zijn lokale representanten zelf invullen. Kostelanetz ziet in de opmars van deze Cultuur de grootste bedreiging van autonome en creatieve kunst: "Indien het handlangerschap modieus wordt, een soort levensstijl wordt, dan zal het cynisme voortbrengen, de atmosfeer van de kunst vervuilen en krachtige mensen uitputten. Voor velen van ons wordt het ten slotte steeds moeilijker om door te gaan".

Ook onder Rotterdamse kunstenaars klinkt zijn slotzin veelvuldig op - en wel op alle niveau's: jonge, talentvolle kunstenaars worden even snel ontdekt als afgeschreven (binnen het Maasstedelijke atelieroverleg wordt zelfs gesproken van 'afromen' en 'exploitatie'). Oudere kunstenaars, wier werk niet als 'fris & nieuw' wordt beoordeeld, raken uit het zicht van subsidieverstrekkers. En ten slotte boeken kunstenaars die zich organiseren in collectieven met duidelijke doelstellingen meer succes in hun lobbyisme dan de ongeorganiseerde, individuele kunstenaar - zie bijvoorbeeld de wijze waarop PvdA-wethouder Kombrink zijn steun verleende aan het nieuwe atelierproject van De Nieuwe Blauwen in Kralingen. Hoe verschillend de voorbeelden ook zijn, ook het Rotterdamse kunstlandschap kent zijn bevredigers, malcontenten en idealisten.

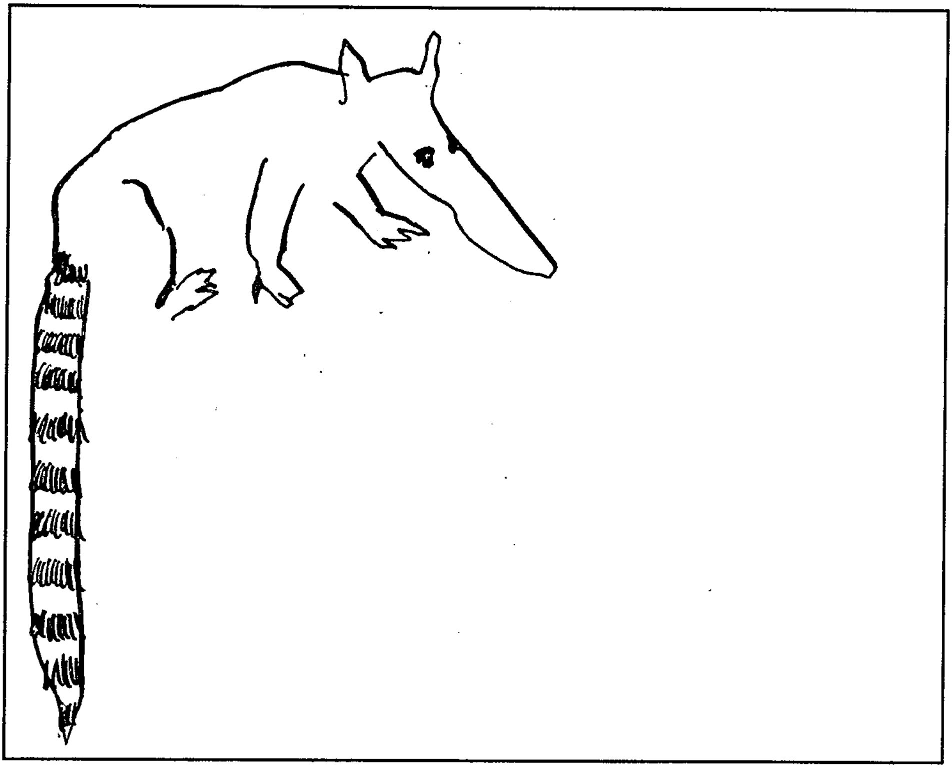
Het lijkt weinig zinvol louter de frustraties van malcontenten en idealisten als uitgangspunt te nemen voor een verder debat. Goed, er zijn recentelijk pogingen ondernomen de autonome kunst te funderen buiten het gekonkel van bevredigers en malcontenten - denk aan Hakim Bey's *Immediatistisch Manifest*, maar het blijft de vraag of kunst simplistisch kan worden onderverdeeld in 'authentieke' en 'afhankelijke' kunst. Want ondanks het gegeven dat een landschap van bevredigers en malcontenten niet nastrevenswaardig is, zegt deze constatering immers weinig over de kwaliteit en sociale implicaties van een kunstwerk. Toch experimenteren al velen met de door Hakim Bey voorgestelde dubbele optie: "In ons openbare leven zullen we doorgaan met het drukken & uitgeven van boeken, het maken van radio & muziek etc., maar privé gaan we iets anders doen, iets wat door iedereen gedeeld maar nooit passief geconsumeerd kan worden, iets wat openlijk bediscussieerd maar toch nooit begrepen kan worden, iets zonder commerciële mogelijkheden, maar toch van onschatbare waarde, occult maar toch volkomen verweven met ons dagelijks leven".

Uiteenlopende Rotterdamse inititatieven werken vandaag in opdracht voor de markt om daarnaast autonome kunst mogelijk te blijven maken. Een prachtig voorbeeld is de galerie van Joe Cillen op het Noordereiland. Cillen heeft de kunstwereld de rug toegekeerd en financiert als huisschilder zijn eigen galerie - een socio-esthetisch project. Nu de verzorgingsstaat en de kerk zich hebben teruggetrokken uit deze oude volksbuurt is er een sociaal vacuum ontstaan. Cillen maakt zich zorgen over de teloorgang van de sociale cohesie en brengt deze terug in zijn projecten. Hij heeft het Noordereiland een nieuwe identiteit gegeven: een schip. Maandelijks geeft zijn galerie het wijkblad *MS Noordereiland* uit. Bovendien participeren buurtbewoners in zijn projecten. Enkele wizzkids maakten bijvoorbeeld een prachtige animatiefilm, *Isle Trek*, een persiflage op *Star Trek* waarin het MS Noordereiland afreist naar de sterren. Met een lokale componist en filosoof schreef hij een 'eilandlied' dat binnenkort door schoolkinderen zal worden opgevoerd. Ook heeft Cillen vanuit zijn MS Noordereiland al stedenbanden aangeknoopt met Patagonië en Tibet.
Ook lijkt een reactie in de vorm van een 'kunststaking' - begin jaren negentig op kleine schaal gepropageerd in vooral Engeland en de Verenigde Staten - weinig doeltreffend. Na het verschijnen van Stewart Home's *The Art Strike Handbook* (1989) riepen 'No Art'-kunstenaars, verenigd in de groep Praxis, op tot een staking in de periode 1990-1993. Zij wilden getuigen van het feit dat de kunst iedere betekenis verloren heeft. Kunstenaars dienden stelling te nemen. Ze bepleitten het neerleggen van de kwast en de beitel en riepen musea en galeries op tot het sluiten van hun deuren. Maar is de kunststaking in laatste instantie geen noodkreet van malcontenten? Zo merkt Bob Black op over de Albany Art Strike van 1990: "De laatsten zullen de eersten zijn. Het zal de lezer niet verwonderen dat de initiatiefnemers van de kunststaking kunstenaars waren die op commercieel gebied geen successen boekten". Kortom, ook deze malcontenten hoopten ooit tot de bevredigers door te dringen.
Maar voor welke optie we ook kiezen, het openbreken van de Cultuur van de Handlangers verdient alle prioriteit; niet alleen om buitengesloten kunstenaars te emanciperen, maar vooral om de kunst weer te bevrijden van protocollen, cv's, en lobbygroepen. Waar we vandaag meer dan ooit behoefte aan hebben zijn open visies die een bijdrage leveren aan een voortdurend gesprek tussen kunstenaars en andere mensen die graag willen doen wat ze leuk vinden.
Vanuit deze optiek schijnt het onjuist bestaande instellingen, van SKAR tot de Rotterdamse Kunst Stichting (RKS), exclusief verantwoordelijk te stellen voor de opmars van de handlangerscultuur. Ook deze organisaties dienen zich aan de wetten van de markt te conformeren. In plaats van te verworden tot een forum voor gedesillusioneerden, zouden we liever op verschillende niveau's de werking en consequenties van de Cultuur van de Handlangers in kaart kunnen brengen. We dienen stelling te nemen tegen een kunstklimaat waarin de kunstenaar aan steeds meer eisen en protocollen dient te voldoen. We kunnen het opnemen voor de eigenzinnige en tegendraadse kunstenaar die gewoon zijn of haar eigen passies wil volgen. We leggen in eigen ateliercollectieven andere accenten door de toewijzing van ateliers te ontkoppelen van de handlangerscultuur. Bovendien sluiten deze gedachten aan op levende impulsen in onze samenleving - veel mensen, niet alleen kunstenaars, tonen in toenemende mate een afkeer van routine en sleur en verlangen ernaar dingen te doen die ze leuk vinden. Kunst zou immers ook een gesprek over werk en werkloosheid kunnen zijn, een gesprek over de kwaliteit van het dagelijks leven.

Juist van kunstenaars mag worden verwacht dat ze zich buigen over deze problematiek: ruim 80% van de Nederlandse kunstenaars leeft onder het bestaansminimum en slechts

een op de drie kunstenaars slaagt erin financiële steun voor projecten te verkrijgen. Een schrijver die deze situatie ernstig neemt, Bilwet-lid Lex Wouterloot, noteerde: "Ik wil hier niet de kunstbeoefening bepleiten als een oplossing voor de werkloosheid en voorstellen om de Banenpool te vervangen door de Contraprestatie. Het zou al een stuk eleganter zijn beschaafde arbeidssituaties te creëren in plaats van als verveelde vandalen te surveilleren. De kunst herinnert ons er, in al haar zuiverheid, aan dat de menselijke arbeidsinspanning een artificieel proces is". Met andere woorden: waarom transformeert de overheid werklozen wel in stadswachten, tramcontroleurs en tuinlieden, maar niet in beeldend kunstenaars, dichters en muzikanten? En waar blijven atelierdorpen, opengestelde rivierarmen voor drijvende ateliers, of vastgestelde percentages atelierwoningen binnen de bestaande sociale woningbouw?

Een serieus antwoord op dergelijke vragen biedt echter pas perspectief indien de definitie van de kunstenaar behoorlijk wordt gerevisioneerd - en wel in de meest letterlijke betekenis van het woord: een nieuw visioen van het kunstenaarschap. Wellicht is de tijd inderdaad daar dat iedereen die ernaar verlangt die dingen te doen die hij graag wil doen zich kunstenaar gaat noemen. Op de laatste Documenta (Kassel) participeerde een ander lid van Bilwet, Geert Lovink, in het multimedia-project Hybrid Work Space. Lovink geeft onder anderen het cyberblad *Mediamatic* uit. Al vele jaren beschrijft en beoordeelt het collectief Bilwet alle aspecten van het mondiale proces van mediatisering. Op de Hybrid-discussiewebsite vond ik ook enkele essays van Bob Black met betrekking tot 'De Afschaffing van Werk': "We moeten een nieuwe manier van leven creëren die is gebaseerd op spel. Met 'spel' bedoel ik ook feestelijkheid, gezelligheid, tafelen en misschien zelfs kunst. Spel beheerst meer dan kinderspel, hoe waardevol dat ook is. Ik roep op tot een collectief avontuur in algemeen plezier en vrijelijke, onderling afhankelijke uitbundigheid. Spel is niet passief. Ongetwijfeld kunnen wij allen veel meer tijd voor pure luiheid en ontspanning gebruiken dan we nu ooit genieten, ongeacht ons inkomen of beroep, maar eenmaal bekomen van de door ons werk veroorzaakte uitputting wil bijna iedereen van ons in actie komen".
Het denken over kunst en maatschappij bevindt zich vandaag in een noodzakelijke stroomversnelling. Alle hierboven genoemde auteurs en beeldend kunstenaars integreren filosofie, kunst en maatschappij en stellen op expliciete wijze een algehele dekolonisatie van de kunst en de kunstwereld voor - niet voor niets draagt de Documentareader de begrippen *Politics/Poetics* in haar titel. Ook Ma-ai, een nieuw Rotterdams project van filosofen, ruisverwekkers en kunstenaars, heeft het opschortende gesprek over filosofie, kunst en maatschappij tot centrum van haar activiteiten gemaakt. Wat deze uiteenlopende projecten in ieder geval met elkaar verbindt, is niet alleen een gedeelde verontwaardiging over de Cultuur van de Handlangers, maar tevens een verlangen allerlei gestolde opvattingen over kunst en maatschappij meer vloeibaar te maken. Als ateliergebruikers en -beheerders, als aanvragers van fondsen en beurzen, worden we voortdurend met onze neus op de Cultuur van de Handlangers gedrukt. Soms slagen we erin tot de bevredigers door te dringen, soms rest ons louter een malcontente houding; soms zijn we deelnemers, soms toeschouwers. Een antwoord op het handlangerschap kan alleen maar bestaan uit vragen, vele vragen - een veelkleurig en intermediaal gesprek dat de starheid van de kunstzinnige infrastructuur doorbreekt. Wellicht dienen we onze calvinistische opvatting van 'werk' inderdaad grondig te herzien om weer ruimte te maken voor het 'spel' - we kunnen pas ergens zin aan geven als we ergens zin in hebben. Vanuit dit licht bezien is de opmerking 'iedereen noemt zich kunstenaar - ook als men helemaal geen kunstenaar is' zo gek nog niet.
Siebe Thissen

Bronnen

* Hakim Bey, *Immediatism* (San Francisco-Edinburgh 1995);
* Bilwet, *Der Datendandy. Ueber Medien, New Age und Technokultur* (Mannheim 1996);
* Bob Black, *The Abolition of Work & Other Essays* (Loompanics 1986);
* Bob Black, 'The Albany Art Strike', in: *Friendly Fire* (Autonomedia New York 1994);
* *Hokken, periodiek* - onregelmatig verschijnende zine, uitgegeven door het Atelier Overleg: Postbus 26186, 3002 ED Rotterdam (010-4146528) - #5 (1997) betrof een 'handlangers-nummer';
* Stewart Home (ed.) *The Art Strike Handbook* (Londen 1989);
* Richard Kostelanetz, *Crimes of Culture* (Autonomedia New York 1995);
* N.E. Gallery, Joe Cillen, Maaskade 140b, Rotterdam 010-413671 - http:/www.co-co.nl/m.s.noordereiland;
* Jorinde Seijdel, 'Alive and Kicking', in: Siebe Thissen, Jorinde Seijdel & Abdelkader Benali, *Kunst, subculturen en de duivel in de stad* (Rotterdam 1998);
* Rikki Simons, *De gijzeling van de beeldende kunst in Nederland* (Amsterdam 1997);
* Siebe Thissen, Ontklonterende criteria: De Buro Empty Prijs 1998, in: *HTV De IJsberg* (#21 1998) - Postbus 15708 1001 NE Amsterdam 020-4714777 - htv@come.to;
* Lex Wouterloot, Arbeidssimulatie, in: *Arcade. Jaarboek voor Ambulante Wetenschappen* #5 (1996).

BOEKBESPREKINGEN

BEWUSTZIJN BIJ DIEREN

Anarchisten baseren hun filosofie op het idee dat mensen zich in een vrije samenleving prettiger zullen voelen en zich beter zullen kunnen ontwikkelen dan in huidige maatschappijvormen. Sommige anarchisten hebben dat idee uitgebreid naar de verhouding van mensen tot dieren. Dieren worden door hen gezien als wezens die ook gevoelens als pijn, angst, verdriet en plezier kennen. Daarmee stellen ze tevens dat dieren een vorm van bewustzijn hebben. Van Dale (Groot woordenboek hedendaags Nederlands) definieert bewustzijn als "vermogen tot besef, tot weten en erkennen van het bestaan van zichzelf en de wereld".

Maar de vraag is dan of dat veronderstelde bewustzijn bij dieren meetbaar of anderszins aantoonbaar is. Helaas dient zich hier een onoverkomelijk obstakel aan, het is namelijk onmogelijk om bewustzijnsprocessen van dieren waar te nemen. Wel kunnen we het gedrag van dieren waarnemen en daar onze veronderstellingen over maken. Hetzelfde obstakel dient zich overigens ook aan bij het waarnemen van bewustzijn bij mensen. Ik ga er van uit dat andere mensen gevoelens hebben die lijken op mijn gevoelens en ik dènk dat anderen een bewustzijn hebben. Dieren vertonen veel gedrag dat analoog is aan gedrag van mensen, dus waarom zou je als anarchist ook dieren niet hun vrijheid gunnen?

Bewustzijn bij dieren is een onderwerp waarover in de wetenschappelijke wereld veel is nagedacht. In *Through our eyes only? – the search for animal consciousness (1993)* stelt Marian Stamp Dawkins als centrale vraag: wat gaat er in dieren om? Hebben zij gedachtes en gevoelens zoals mensen ze kennen? Marian Stamp Dawkins deed in 1971 haar doctoraal onderzoek in samenwerking met de bekende etholoog Niko Tinbergen en doceert momenteel diergedrag aan de universiteit van Oxford. Ze is tevens auteur van *Animal suffering: the science of animal welfare* (1980), *Unravelling Animal Behaviour* (1986) en de vierde editie van *An Introduction to Animal Behaviour* (1992).

In haar aanpak van de probleemstelling ruimt ze een belangrijke plaats in voor 'het scheermes van Ockham'. William van Ockham was een veertiende eeuwse fransiscaner monnik en filosoof, die stelde dat men het aantal entiteiten (iets dat wezenlijk is) niet zonder noodzaak moet uitbreiden. Of in de woorden van Marian Stamp Dawkins: "We moeten met een zo simpel mogelijke uitleg starten en zien hoe ver we daarmee kunnen komen, voordat we gecompliceerdere verklaringen toelaten." In de wereld van de filosofie wordt deze methode 'het scheermes van Ockham' genoemd. Met het scheermes in de hand probeert Marian Stamp Dawkins een theorie op te stellen over bewustzijn bij dieren.

De ideeën die mensen hebben over wat goed en wat slecht is, zijn gebaseerd op de veronderstelling dat andere mensen hetzelfde zijn in hoe ze de wereld ervaren. Het heeft anders namelijk absoluut geen zin om te proberen tot overeenstemming te komen over bijvoorbeeld ethische kwesties. Op eenzelfde manier de wereld ervaren veronderstelt het hebben van eenzelfde soort bewustzijn. Maar waarom heeft de evolutie organismen opgeleverd die behept zijn met bewustzijn? Om te kunnen overleven is het namelijk niet noodzakelijk om gevoelens en gedachtes bewust te ervaren. Marian Stamp Dawkins stelt dat het hebben van bewustzijn toch een voordeel moet zijn geweest ten opzichte van bewustzijnloosheid. Zou het lood om oud ijzer zijn geweest, dan was het hebben van bewustzijn niet zo succesvol geweest.

Bewustzijn mag dan wel ontstaan zijn, het is lang niet in alle gevallen handig om je iets bewust te zijn. Ja, het is handig als je dingen leren wilt, maar Marian Stamp Dawkins veronderstelt dat iedereen wel situaties kent waarin het je bewust zijn van jezelf of van de wereld om je heen leidt tot onprettige gevoelens. Bewustzijn zal niet zomaar bestaan, verscheidene wetenschappers hebben geopperd dat bewustzijn het meest waarschijnlijk

wordt aangetroffen bij dieren die een hoge graad van sociale slimheid laten zien. Marian Stamp Dawkins gaat in een van de eerste hoofdstukken uitgebreid in op het sociale leven van groene meerkatten. Uit veldonderzoek bleek dat groene meerkatten geluiden van groepsgenoten belangrijker vinden als deze afkomstig zijn individuen die zich hoger op de hiërarchie-ladder bevinden. Van chimpansees is bekend dat ze proberen hun gezicht in de plooi te krijgen door in de spiegeling van water te 'oefenen'. Met een gezicht in de plooi proberen ze medechimps te misleiden, bijvoorbeeld om een lekkere tros bananen alleen te kunnen verorberen. Beide voorbeelden veronderstellen het hebben van bewustzijn.
Volgens Marian Stamp Dawkins gaan mensen er over het algemeen van uit dat andere mensen vergelijkbare gevoelens hebben. Daarnaast hebben mensen de mogelijkheid om het gedrag van anderen te verklaren aan de hand van wat er in de wereld gebeurt en dat doen mensen dan ook veelvuldig. Sociaal gedrag bij mensen is in wezen niets anders dan de communicatie tussen 'vergelijkbare--maar-andere binnenwerelden'. In het geval van andere diersoorten kun je volgens Marian Stamp Dawkins spreken over 'minder-vergelijkbare-en-nog-meer-anderszijnde binnenwerelden'. Gesproken taal wordt gezien als een unieke menselijke eigenschap en is een belangrijk middel voor mensen om uit te vinden hoe binnenwerelden bij soortgenoten er uit zien. Het is echter niet een noodzakelijk middel. Het volgende voorbeeld komt niet uit het boek, maar is wel een goede illustratie: als ik met een gezicht als een oorwurm rondloop weten anderen wel hoe laat het is, ik hoef daarvoor geen enkel woord te gebruiken. Net als andere dieren communiceren mensen ook veel met lichaamstaal en gezichtsspieren spelen bij mensen daarin een belangrijke rol. Het lijkt of dieren maar wat grommen, knorren, piepen of brullen. Marian Stamp Dawkins bespreekt echter kort een aantal studies waaruit is gebleken dat er in die geluiden veel meer variatie zit dan wat mensen op het eerste gehoor waarnemen.
De kennis over hoe dieren zich onderling gedragen heeft de laatste dertig jaar een enorme groei doorgemaakt. Aanvankelijk werd er gedacht dat dieren op een simpele wijze reageren op eenvoudige stimuli. (En er zijn nog steeds hordes wetenschappers, bijvoorbeeld dierproefonderzoekers, en andere mensen die dat nog steeds denken.) Dit beeld is echter incompleet en beschrijft hoogstens enkele gedragingen bij een bepaald aantal diersoorten. Een dier dat kan leren om zijn leven aangenamer te maken door zijn gedrag te veranderen moet op een of andere manier een begrip hebben van hoe de wereld in elkaar steekt. En aldus moet het volgens Marian Stamp Dawkins een vorm van bewustzijn hebben.
Als je diergedrag wilt beschrijven, start dan in de geest van Ockham met de meest simpele uitleg. De hersenen van mensen zijn bijvoorbeeld bijzonder in het herkennen van patronen. Soms menen mensen zelfs patronen te zien die er in werkelijkheid niet zijn. Patronen herkennen kan alleen maar met het besef dat er identieke situaties of handelingen bestaan. (Overigens is patroonherkenning ook een vorm van energiebesparing, want in plaats van elke keer zaken opnieuw te beschouwen en interpreteren, zorgt patroonherkenning er voor dat je die stap kunt overslaan.) Uit veldstudies is gebleken dat sommige diersoorten ook patroonherkenningsgedrag vertonen. De eenvoudigste hypothese is in dit geval dan dat dieren de wereld op een zelfde wijze als mensen interpreteren.
Dieren kunnen dus blijkbaar patronen herkennen en in zekere zin abstraheren, maar kunnen zij ook voelen, zoals mensen? Je zult je dan eerst moeten afvragen wat voelen is. Zonder te proberen een definitie te geven (wat niet makkelijk is, probeer het maar eens), is een kenmerk van gevoel dat het je helemaal in beslag kan nemen. Er zijn waarnemingen van olifanten die botten van overleden groepsgenoten in hun slurf nemen en die daar een tijd lang mee staan heen en

weer te wiegen. Waarom zouden olifanten niet door verdriet over een dode groepsgenoot kunnen worden meegesleept?
Je kunt het niet werkelijk weten, maar dat weerhoudt mensen er niet van mee te voelen met de ander. Mensen maken gebruik van analogieën om het gat tussen hun eigen binnenwereld en de binnenwerelden van anderen te 'overbruggen'. Bij andere dieren mag de overeenkomst dan soms minder duidelijk zijn en is de analogie wellicht moeilijker te zien, volgens Marian Stamp Dawkins betekent dat niet dat een overbrugging naar 'minder-vergelijkbare-en-nog-meer-anders-zijnde binnenwerelden' niet mogelijk is.
Al is de insteek van het boek wetenschappelijk, het is een vlot leesbaar boek, dat geïllustreerd wordt met vele voorbeelden. In de eerste hoofdstukken bespreekt ze diverse soorten diergedrag. Ik noemde al de groene meerkatten die onderscheid maken in geluiden van groepsgenoten, ze gaat ook in op struisvogels die bij experimenten hun eieren bleven onderscheiden van andere, vreemde eieren. (Of de struisvogels deze experimenten konden waarderen, werd overigens niet onderzocht.) Wil je met deze voorbeelden in de hand niet uitkomen op een theorie met allerlei toeters en bellen, dan is met het scheermes van Ockham in de hand volgens Marian Stamp Dawkins het toekennen van bewustzijn aan dieren de meest simpele verklaring.
Naast voorbeelden over gedrag van dieren waaruit je wel moet concluderen dat dieren bewustzijn hebben, is de geschiedenis van het interpreteren van diergedrag doorspekt met verhalen over verbazingwekkende ontdekkingen, welke echter na het loslaten van Ockham's scheermes geen knip voor de neus meer waard bleken te zijn. Marian Stamp Dawkins bespreekt in haar boek onder andere het paard Slimme Hans. De eigenaar van dit paard was een artiest genaamd von Osten, die bakken met geld verdiende met het vermeende wiskundige talent van zijn paard. Als von Osten het paard vroeg wat de uitkomst was van bijvoorbeeld 7 + 9, dan stampte Hans zestien keer met zijn hoef op de grond. Indrukwekkend. Een paard dat rekenkundige bewerkingen kon uitvoeren, dat vroeg om een wetenschappelijk onderzoek. Met goedkeuring van von Osten werden de wiskundige gaven van Slimme Hans onderzocht. Het bleek dat als von Osten de juiste antwoorden op de vragen wist, het paard ook het correcte antwoord gaf maar wist zijn baasje het correcte antwoord niet, dan gaf Hans ook een verkeerd antwoord. Uiteindelijk bleek dat als het paard stampte von Osten zijn hoofd lichtjes omlaag bewoog. Slimme Hans stopte zijn gestamp als de man zijn hoofd in een korte ruk omhoog bewoog. Het paard bleek geen wiskundig genie te zijn, maar was in een ander opzicht wel bijzonder slim, namelijk in het oppikken van subtiele hints. Slimme Hans is slechts een van de vele voorbeelden waar gedrag van dieren geheel verkeerd geïnterpreteerd wordt.
Als mensen dieren bewustzijn gaan toekennen, zou dat tot een andere relatie mensen-dieren kunnen leiden, maar ze doet bewust geen uitspraak over welk gedrag in haar ogen wenselijk is. Die mis ik ergens dan ook, want prikkelende conclusies lijken me juist prima. Aan de andere kant is deze stap ook wel te verdedigen, mensen moeten na het lezen van het boek maar hun eigen conclusies trekken. Als mensen inzien dat de stap van 'vergelijkbare-maar-andere binnenwerelden' naar 'minder-vergelijkbare-en-nog-meer-anderszijnde binnenwerelden' niet zo groot is, dan zal dat radicale consequenties kunnen hebben voor hoe ze dieren zien en hoe ze ze behandelen. (PL)

Marian Stamp Dawkins, Through our eyes only? – the search for animal consciousness; W.H. Freeman/Spektrum Akademischer Verlag (1993); ISBN 0-7167-4501-1

MICROCOSMOS

Je kunt door verschillende brillen naar de natuur kijken. Dat dat ook gebeurt, zie je aan de diverse soorten natuurfilms. Soms zitten ze vol romantiek. Via soft focus lenzen zijn opnames gemaakt van jonge vosjes, reeën, beertjes of andere (voornamelijk zoog)die-

ren, die op de maat van zachte muziek onbeholpen hun eerste stapjes zetten of stoeien en dollen. De aaibaarheidsfactor is hoog. Als natuurfilms niet soft zijn, zijn ze vaak juist hard. In dat geval wordt het accent gelegd op vechtpartijen en achtervolgingen van prooidieren door roofdieren met bloedige afloop onder begeleiding van heftige muziek. De 'struggle for life' in de dierenwereld om de strijd in de mensenwereld te rechtvaardigen?

Beide natuurbeelden, het softe en het sensationele, zitten vol overdrijvingen, waarschijnlijk vanuit de bedoeling mensen te overtuigen van het lieve danwel het gruwelijke van de dierenwereld. Echter, als je in de natuur rondloopt, ontdek je dat beide geen grote plaats innemen in het dierenleven van alledag.

Ik vraag me wel eens af hoe het komt dat zo weinig anarchisten zich interesseren voor de natuur. Komt dat door afwijzing van bovengenoemde irreële natuurbeelden? Als dat zo is, waarom dan het kind met het badwater weggooien in plaats van een eigen natuurbeeld ontwikkelen?

Laatst zag ik een schitterende film, *Microcosmos* geheten, die niet geënt was op bovengenoemde natuurbeelden. Het is een film over een dag uit het leven van allerlei kleine beestjes ergens in het zuiden van Frankrijk. Sprinkhanen, mieren, libellen, bijen, rupsen, vlinders, luizen, kikkers, lieveheersbeestjes en duizendpoten, in totaal ongeveer negentig diersoorten. Sjouwend met voedsel, schuilend voor de regen, parend, zoekend naar eten, vliegend, vechtend, zorgend voor het kroost, worstelend in een spinneweb, rondlopend met een mestballetje en vretend, zo verschijnen ze voor de camera en zo word je deelgenoot gemaakt van hun leven. Het is een fascinerend schouwspel. En vooral is het een schouwspel van individuen. Dat laatste is wat ik zo sterk aan deze film vind. Er wordt een parallelle wereld getoond waarvan je je (meestal) niet bewust bent. De kleine beestjes worden uit de anonimiteit gehaald. De wereld bestaat tenslotte niet alleen uit grote zoogdieren bij wie je veel kunt herkennen, het overgrote deel is klein, insektachtig grut. Weg met het hiërarchisch denken dat ook al in de natuurbeelden is geslopen. Zoogdieren zijn niet per definitie interessanter of belangrijker dan insekten en andere ongewervelden.

De film is gemaakt door twee natuurfreaks (biologen) die er zeven jaar mee bezig zijn geweest! Dat lijkt lang, maar sinds ik samen met een vriendin bezig ben een video over libellen te maken weet ik hoeveel geduld er nodig is om een mooie opname te maken. Dieren kun je namelijk niet instrueren zoals menselijke acteurs. Je moet het aan het toeval overlaten.

Hiermee kom ik meteen op de zwakke kant van Microcosmos. In de film zitten helaas niet louter spontane beelden. Veel opnames zijn gemaakt in een schuur waarin een studio was ingericht compleet met stukjes landschap. Hierin konden de kevers en andere insekten hun gang gaan onder sterke lampen en voor het oog van de camera. Af en toe werd 'de natuur' duidelijk een handje geholpen, blijkbaar omdat men vond dat die beelden niet mochten ontbreken. Als je goed kijkt zie je dat er libellen in het water zijn gegooid als maaltijd voor schaatsenrijders en waarschijnlijk is dat bij een aantal sprinkhanen ook gebeurd die als maaltijd voor een tijgerspin moesten dienen. Eenmaal is er een fazant neergezet bij een mierennest, wat leidde tot een smulpartij voor de fazant en paniek onder de mieren. Blijkbaar wilde men toch de 'harde kant' van de natuur bevestigen, terwijl je er natuurlijk ook voor kunt kiezen opnames te maken van datgene wat je spontaan tegenkomt, dan heb je waarschijnlijk een reële samenvatting van het dagelijks leven. Ook de romantiek krijgt nog een plekje, vooral door de sentimentele muziek die af en toe opduikt. Vanwaar toch altijd die vermenselijking?

Als anarchiste en veganiste vind ik Microcosmos lang niet de ideale film, maar het komt wel in de buurt. Het kan echter nog beter. Geheel kommentaarloos, zonder suggestieve muziek en zonder in te grijpen kan je

volgens mij een prachtige film maken van prachtige beestjes. Zonder vertrutting en verheftiging is de natuur interessant genoeg. (TdG)

MENS EN BEER

Beren spreken tot de verbeelding. Ze zijn cultureel verankerd bij mensen wier voorouders er direct mee te maken hebben gehad. De beer speelt in sommige streken nog steeds een rol in cultussen, elders verwijst het zelfstandig naamwoord voor het dier naar een taboe op het noemen van de intussen vergeten, echte naam: medved (honingkenner) is een fraaie, en ons 'beer' zelf, dat identiek is aan 'bruine'. Het dier is tweeduizend jaar geleden al verdwenen uit Nederland, sindsdien zijn er slechts verhalen over in omloop en speelgoedversies die op hun eigen merkwaardige manier verwijzen naar het magische verleden van de band tussen beer en mens. Cultus en taboe zijn in mediterraan Europa blijkbaar vanouds afwezig - maar hoe het ook zij, de moderne mens met een snelvurend makkelijk draagbaar geweer heeft raad geweten met deze grote voedselconcurrent. In deze eeuw is *Ursus arctos* alsnog uitgeroeid in Duitsland, Zwitserland en het grootste deel van Frankrijk. In Spanje, Italië en Oostenrijk zijn nauwelijks levensvatbare restpopulaties over. En ja, dan is er het restant aan de Franse kant van de Pyreneeën.

Waarschijnlijk is dit schamele overblijfsel van een ooit gevreesde en intens bejaagde diersoort nu het bekendst als symbool in de strijd tegen de snelweg door het dal van de Aspe. De beren zouden het meest last hebben van de aanleg van deze rustverstorende weg in een ecologisch toch al kwetsbare streek. Deze weg speelt maar een heel kleine rol in het onderzoek dat Philo van Gastel in de 'berenstreek' heeft gedaan, waarvan zij verslag heeft gedaan in *Beresporen*. De wisselwerking tussen mens en beer in deze streek wordt door deze antropologe met empathie voor beiden beschreven. De beer is van oudsher de vijand van de herder, een beroep dat steeds meer onder druk staat in een ontvolkende, vrijgevochten streek waar vanoudsher de Franse overheid (en de Franse taal, men spreekt er Gasconès) op zijn minst met argwaan bekeken wordt. Het jagen op beren was nodig om de schapen te beschermen en het is ook toegestaan geweest tot op het punt waarop de beren bijna verdwenen waren. Als Parijs nu vindt dat er natuur beschermd moet worden, plaatst dit de eigen levenswijze van de mensen nog verder onder druk, zonder dat het nog veel uitmaakt voor de beren.

De plaatselijke bevolking kiest nu dan ook in meerderheid voor een regionale pro-jachtpartij, en Van Gastel weet aannemelijk te maken dat dit geen rechts, schietlustig gezelschap is. 'Het milieu' of natuurbehoud doet zich aan de bevolking van de berenstreek voor als aanleiding voor de centrale overheid om greep te krijgen op de mensen - een anarchistisch dilemma. En daarnaast zijn er plaatselijke overheden die brood zien in toeristische exploitatie van de beer, die niet protesteren tegen de opgedrongen bescherming en de berenstand proberen op te voeren door van elders beren te importeren: de wilde beer als figurant in de spektakelmaatschappij. En de beren zelf, die met mensen en geïmporteerde soortgenoten te maken hebben? Er zijn er minder dan tien van over. Van Gastel hoopt dat tegen de verwachtingen in de echte Pyrenese beer alle lawaai van mensen toch nog zal overleven. Wie bij deze conclusie komt, heeft een mooi en verrassend boek gelezen over de vele valkuilen in de verhoudingen tussen mensen en dieren en mensen onderling. (AdR)

Philo van Gastel, Beresporen - over mensen en beren in de Pyreneeën; Het Spinhuis, Amsterdam; f24,90.

RELIGIEUS-ANARCHISME

Wat zou ik graag enthousiast schrijven over de boeken van Herman Noordegraaf, die mijn interesse deelt voor religieus geïnspireerde anarchisten of socialisten in het Nederland van de afgelopen eeuw. Ik zou met

bewondering en knarsetandend van jaloezie over voor mijn voeten weggemaaid gras zijn lof willen zingen - maar het valt altijd een beetje tegen, zoals het biootje (meer kan ik het niet noemen) van Henri van den Bergh van Eysinga en zijn halve biografie van Bart de Ligt (beide inmiddels verramsjt, ook dat nog...). Komt het doordat ik steeds een ondertoon bespeur van verbazing over die dekselse dwarsdenkerij - alsof Noordegraaf toch eigenlijk vindt dat een christen de bestaande orde hoort te koesteren? Komt het doordat hij degenen die hij beschrijft onvoldoende in verband en wisselwerking met niet-religieuze anarchisten en socialisten schetst? (Is 'historicus' dan echt een vak?) Met deze gevoelens, zeer geïnteresseerd maar voorbereid op een teleurstelling, nam ik Noordegraafs nieuwe biografie van Année Rinzes de Jong ter hand. En u begrijpt al dat het medegevallen is, anders had ik deze inleiding niet geschreven. Alleen is het boek hondsberoerd geredigeerd: theologische uitgeverij Narratio heeft haar best gedaan rommelig 'anarchistisch' drukwerk af te leveren. Tot de onciteerbare titel van het boek aan toe.

Maar A.R. de Jong (over wie Noordegraaf eerder schreef in *De AS* 95 - Christenanarchisme) is recht gedaan met deze biografie, zeker in intellectueel opzicht, en ook zijn levensloop komt goed in beeld. De Jong was al vroeg (vanaf 1910) betrokken bij de Bond van Christen-Socialisten, die in tegenstelling tot de *Blijde Wereld*-dominees niet koos voor de sociaaldemocratie en evenmin voor de 'marxistische' afsplitsing die later communistisch ging heten. De stroming die ook na de Eerste Wereldoorlog hier geen keuze in zag, vond haar bedding in de Bond van Religieuse Anarcho-Communisten (1920), die in 1932 herdoopt werd in Bond van Anarcho-Socialisten (BAS). De Jong was voorganger en ondanks (of dankzij) de verschillende breuken in zijn bestaan, is hij dat tot het einde gebleven. Als in de BAS religie niet meer vooropgesteld wordt en zelfs bespot wordt, richt hij zijn eigen Onafhankelijke Religieuse Gemeenschap op (1935). Als de werking hiervan beperkt wordt tot zijn woonplaats Haarlem wordt het de Open Religieuse Gemeenschap (1953? - Noordegraaf is hier niet duidelijk over), een vrij trefpunt voor meningen die in en buiten de kerken niet of nauwelijks te horen vielen.

De strijd voor bevrijding van geweld (tegen het militarisme, maar dat niet alleen) heeft steeds voorop gestaan voor De Jong, hierin ligt de kern van zijn anarchisme. Tot vlak voor zijn dood op 86-jarige leeftijd in 1970 bleef hij hiertegen spreken. De Open Religieuse Gemeenschap bleek na zijn dood toch geheel op hem gedreven te hebben - Année Rinzes de Jong is een van de grote eenlingen uit de geschiedenis van het Nederlandse anarchisme dat maar nooit een 'beweging' heeft willen worden. Aan de inzet van die grote eenlingen heeft het niet gelegen, dat blijkt afdoende uit de levensbeschrijving. (AdR)

Herman Noordegraaf, Revolutionair predikant en religieus bezieler: A.R. de Jong (1883-1970); Narratio, Gorinchem 1998; f26,50.

ONBEKENDE ANARCHISTEN

De libertaire pers in Nederland mag dan de wind tegen hebben, gelukkig worden er nog steeds nieuwe boeken en brochures voor en door anarchisten uitgebracht. Zo verscheen bij uitgeverij Vantilt een bibliofiel boekje. Het is een vertaling van 'Mon suicide', een opmerkelijke autobiografische overdenking van de Frans-Zwitserse libertair van Nederlandse origine Henri Roorda van Eysinga (1870-1925). Andre de Raaij , die een informatief nawoord schreef, besprak de Portugese vertaling van dit zelfmoordboek in *De AS* 117. Henri Roorda - zoon van Sicco Roorda, die bevriend was met Multatuli en Domela - woonde in Lausanne, gaf wiskundeles en genoot in kleine kring bekendheid als auteur van kritische pedagogische verhandelingen. Roorda was van mening dat ieder het recht heeft om over zijn eigen leven - dus ook het beëindigen daarvan - te beschikken. Hij joeg zich dan ook een kogel door het hart nadat hij het manuscript van *Mijn zelfmoord* had voltooid. In het geschrift doet hij verslag van

de emotionele worsteling die aan zijn besluit tot zelfdoding vooraf ging. Het is bijna overbodig om te concluderen dat *Mijn zelfmoord* een tijdloos document is.

Ook autobiografisch is *Reis in Droomland*, een prachtig verzorgd boek met vele illustraties dat door Baalprodukties is uitgegeven. Siebe Thissen, die in *De AS* 119/120 de ontdekking van het manuscript 'Journey to Dreamland' in het Multatuli-Museum in Amsterdam signaleerde, schreef een uitgebreide inleiding over Nicolaas Steelink, de schrijver van het manuscript.
Steelink (1890-1989) was van christelijke huize en emigreerde als jongeman naar de Verenigde Staten. Daar kwam hij al snel in aanraking met de revolutionaire, syndicalistisch getinte, vakbond IWW (Industrial Workers of the World), die met alle mogelijke middelen bestreden werd door staat en kapitaal. IWW-ers waren in de praktijk al vogelvrij, maar toen de VS en Duitsland in 1917 met elkaar in oorlog raakten werd de jacht op de syndicalisten legaal voortgezet. Er kwam een federaal Spionage Statuut, op grond waarvan ieder die van spionage of sabotage voor Duitsland verdacht werd, kon worden opgepakt. Als tegenstanders van de imperialistische oorlog was de IWW een belangrijk doelwit van deze overheidspolitiek, die nadien werd voortgezet op basis van de Crimineel Syndicalisme Wet.
Terecht kan dan ook een parallel getrokken worden met het Nederlandse artikel 140-beleid, met dien verstande dat het vanzelfsprekend nogal wat verschil maakt of je een paar dagen in een politiecel doorbrengt of, zoals Steelink in 1920 gebeurde, vijf jaar gevangenisstraf moet gaan uitzitten. Helaas eindigt het manuscript op het moment dat Steelink naar de San Quentin wordt overgebracht.
Na zijn vrijlating bleef Steelink betrokken bij de IWW, hij vertaalde het werk van Multatuli in het Engels (vandaar dat zijn autobiografisch manuscript in het Multatuli-Museum verzeild raakte) en stak veel tijd in zijn grote hobby: soccer (voetbal). Zo raakte hij op latere leeftijd niet zo zeer bekend als anarcho-syndicalist maar als voetbalpromotor. *Reis in Droomland* is een boeiend, bij vlagen zelfs spannend verhaal, dat voorbeeldig vertaald is door Sies van Raaij. Juist omdat in Nederland weinig bekend is over de nog immer bestaande IWW, heeft samensteller Bert van Wakeren als bijlage een informatief artikel over die organisatie en zijn geschiedenis opgenomen.

In diezelfde tijd (rond 1920) manifesteerde zich in Europa de Dada-beweging, waarover Rode Emma en De Vrije Socialist recent een interessante brochure hebben uitgebracht. Deze bevat onder meer een beschouwing van Hubert van den Berg.
Het anarchisme als politieke filosofie en de Dada-beweging, een stroming in de kunsten die in de loop van de Eerste Wereldoorlog ontstond, waren zoals bekend aan elkaar verwant.
Veelal is het negatieve, zelfs destructieve, element in beide stromingen benadrukt, maar wie verder kijkt ziet dat zowel het anarchisme als Dada in wezen constructieve bewegingen waren die naar een 'nieuwe' maatschappij respectievelijk kunst streefden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat nogal wat dadaïsten op het politieke vlak met het anarchisme sympathiseerden.
In Nederland valt dan al snel de naam Theo van Doesburg, bekend als hoofdredacteur van het invloedrijke tijdschrift voor beeldende en toegepaste kunsten *De Stijl* en de daaraan verbonden stroming van het constructivisme.
Van den Berg schetst de verwantschap tussen het anarchisme en Dada aan de hand van de positie van Van Doesburg rond 1920. Zo was al bekend dat deze contacten had met de Sociaal Anarchistische Jongeren Organisatie (SAJO) rond Anton Constandse, maar al eerder (in 1915) blijkt Van Doesburg een beschouwing over individualisme en anarchisme in het syndicalistische *Volksdagblad* gepubliceerd te hebben. Dit (incomplete)

artikel is ook in de brochure herdrukt. Daarnaast is nog andere documentatie opgenomen, bijvoorbeeld een tweetal korte stukken van Henk Eikeboom over het dadaïsme in *De Vrije Socialist.*

De brochure geeft daardoor een overzichtelijk beeld van de samenhang tussen anarchisme en Dada. Jammer is echter dat Van den Berg de historische lijn niet doortrekt naar Provo, dat zich immers net als Dada ten doel stelde autoriteiten en elites te 'ontmaskeren' en zich daarbij nadrukkelijk in de dadaïstische traditie plaatste - zie Roel van Duijn, 'Dada en de anarchie', in *Het witte gevaar* (Amsterdam 1967); een eerdere versie hiervan verscheen in *De Vrije* van januari 1965. (HR)

Henri Roorda, Mijn zelfmoord; vertaald door Rokus Hofstede en met een nawoord van André de Raaij; Vantilt, postbus 1381, 6501 BJ Nijmegen, 1998; 64 pag.; f29,50.

Nicolaas Steelink, Reis in Droomland; met een inleiding van Siebe Thissen en een drietal bijlagen; Baalprodukties, postbus 780, 6130 AT Sittard, 1998; geill.; 248 pag.; f29,95.

Hubert van den Berg, Theo van Doesburg, anarchisme en dada. Een kleine documentatie met een inleidende lezing; brochurereeks Socialisme en vrijheid nr. 23; Rode Emma/De Vrije Socialist, Amsterdam 1998; geill.; 71 pag.; f7,50 (te bestellen door overmaking van f9,90 incl. porto op giro 4746927 van Rode Emma, postbus 11378, 1001 GJ Amsterdam).

ONDERHANDELEND BESTUUR

Sinds jaar en dag houdt André Hoekema, hoogleraar rechtssociologie aan de Universiteit van Amsterdam, zich onder meer bezig met het verschijnsel 'onderhandelend bestuur'. Een van de eerste grotere publikaties uit die hoek is de boekuitgave van een aflevering van het tijdschrift 'Recht der Werkelijkheid' (1987/2) onder de titel *Horizontaal bestuur* (Den Haag 1987). Ruim tien jaar later verscheen een collectie boeken in de serie *Onderhandelend bestuur* (1998), afkomstig van wat ik maar noem, de 'school' van Hoekema. Aan enkele titels uit die serie besteed ik hieronder aandacht. Alvorens dat te doen, eerst het volgende.

Het spreekt voor zichzelf dat anarchisten een manier van besturen afwijzen die gebaseerd is op bevelen, op het bestaan van onder/bovenschikkingsrelaties (hiërarchie). Anarchisten kijken anders aan tegen besturen. Zij zouden dat aldus kunnen doen. De publieke besluitvorming inzake voorbereiding, vaststelling en uitvoering van publiek beleid wordt afhankelijk gemaakt van het resultaat van overleg en onderhandeling in een min of meer duurzaam geheel van relaties tussen bestuursorganen en de ambtelijke staf en (doorgaans) particuliere organisaties en groepen. Dit is wat de groep wetenschappers rond de hierboven genoemde Hoekema 'onderhandelend bestuur' noemt. In de bundel onder de titel *Integraal bestuur* heeft men het verschijnsel 'onderhandelend bestuur' bestuursrechtelijk en (rechts)sociologisch zowel theoretisch onderbouwd als op grond van allerlei praktijkervaringen onderzocht (zoals de al jaren slepende 'mestproblematiek' en de aanpak van de AIDS-bestrijding). De auteurs over onderhandelend bestuur wijzen erop dat deze vorm van besturen verwantschap vertoont met wat we al decennia kennen als (neo-) corporatisme. Dit is een samenwerkingspatroon dat we vooral in de industriële en agrarische sector alsmede in de gezondheidssector aantreffen (geïnstitutionaliseerde samenwerking tussen werkgevers- en werknemersorganisaties en de overheid). Het nieuwe van onderhandelend bestuur is, zoals de auteurs aangeven, dat het tegenwoordig (steeds meer) buiten die geïnstitutionaliseerde vormen wordt ingezet. De auteurs in deze studie houden zich bezig met juist die nieuwe vormen. Daarbij onderzoeken zij onder meer de vraag of onderhandelend bestuur een aanvaardbare sturingswijze is, gemeten aan de eisen van behoorlijkheid, effectiviteit en legitimiteit. Dit zijn eisen die anarchisten met betrekking tot hun eigen wijzen van organiseren en besturen niet kunnen negeren, als zij hun ideeën enige realiteitswaarde menen toe te kennen. Bestu-

dering van *Integraal bestuur* acht ik in dat perspectief een zinvolle activiteit.
Dat ligt anders met de eveneens in de serie uitgekomen studie *Arbeidsvoorziening als onderhandelend bestuur.* Deze studie neemt de arbeidsvoorzieningsorganisatie onder de loep vanuit de ideeën van onderhandelend bestuur. De arbeidsvoorzieningsorganisatie werd in 1991 ingesteld ten behoeve van het beter laten functioneren van de arbeidsmarkt. Daartoe bundelden de sociale partners (werkgevers en werknemers) samen met de overheid hun krachten op basis van een aloude tripartite bestuursstructuur. De studie bevat vooral een evaluerende terugblik op de wederwaardigheden van deze organisatie (die in 1996 werd aangepast naar structuur en 'missie', omdat het 'experiment' als mislukt werd beschouwd). De studie levert enerzijds meer van het zelfde ten opzichte van de studie 'Integraal bestuur' en anderzijds lijkt die bijna uitsluitend interessant voor wie wat heeft met de arbeidsvoorzieningsorganisatie. (ThH)
A.J. Hoekema, N.F. van Manen, (c.s.), Integraal bestuur. De behoorlijkheid, effectiviteit en legitimiteit van onderhandelend bestuur; Amsterdam 1998; 402 pag.; f49,50.
E. Sol, A.C. Glebbeek (c.s.), Arbeidsvoorziening als onderhandelend bestuur. De positie van derde-belanghebbenden in een tripartite structuur; Amsterdam 1998; 325 pag.; f49,50.

DIY CULTUUR

De hedendaagse Britse radicale dans- en directe actiebeweging spreekt menig 'continentale' activist tot de verbeelding. Een aantal van hen toog zelfs naar de andere kant van de Noordzee om daar inspiratie en ideeën op te doen. Mensen die daarvoor niet de tijd of het geld hebben, kunnen inmiddels hun toevlucht nemen tot een gestaag uitdijende hoeveelheid literatuur. Een van de hoogtepunten daarin is het in 1996 verschenen *Senseless Acts of Beauty: Cultures of Resistance since the Sixties* van George Mckay. Hierin wordt niet alleen een kleurrijk beeld geschetst van de hedendaagse verzetscultuur, maar ook aangetoond dat deze voortborduurt op de ideeën en praktijken van eerder verzetsculturen als de Free-festivals en Peace Brigade in de jaren zeventig en de punkbeweging in de jaren tachtig.
Inmiddels heeft dit boek een vervolg gekregen. Vanuit de verzetscultuur zelf kwam namelijk nogal wat kritiek. McKay werd onder andere verweten vanuit zijn veilige positie als academicus - hij is docent Amerikaanse studies op de Universiteit van Centraal Lancashire - goede sier te maken met hun acties en verhalen. McKay kon zich in deze kritiek vinden en stelde de gerenommeerde linkse uitgever Verso voor de opbrengst van *Senseless Acts of Beauty* te reserveren voor een boek geschreven door een aantal jaren negentig activisten zelf. Het onlangs verschenen *DIY Culture: Party & protest in Nineties Britain* is daarvan het resultaat.
Het boek bevat hoofdstukken over actiecampagnes ('No M-11', tegen de aanleg van een uitvalssnelweg bij Londen; 'The Land is Ours', voor het recht op gebruik van braakliggende grond), actiegroepen (Reclaim The Streets en Earth First!), onafhankelijk media (*Squall, Aufheben, Undercurrents*) en enkele aspecten van de Britse danscultuur.
McKay is in *Senseless Acts of Beauty* nogal terughoudend over het politieke gehalte van de rave-scene. Hij erkent weliswaar dat de rave past binnen de traditie van de vrije festivals, de hippies en punk waarin het streven naar een zekere mate van autonomie en politieke expressie van het lichaam centraal staan, maar hij vindt dit niet genoeg: een verzetscultuur moet ook leiden tot werkelijke sociale veranderingen.
Uit de bijdragen in *DIY Culture* van mensen die zelf vanaf het begin actief zijn binnen deze radicale danscultuur, blijkt dat dit nooit de inzet is geweest van de rave-scene. De danscultuur is een 'opstand van het lichaam'. De nadruk ligt op genot en verspilling middels drugsgebruik en extatische dans - het ontregelen van de Foucaultiaanse lichaamstechnologieën, de nadruk op het spel en plezier en het ontsnappen aan het

'burgerschap' middels het formeren van andere (tijdelijke) collectiviteiten. Zeker begin jaren negentig kenmerkte de radicale danscultuur zich door decentrale vormen van organisatie en revolutionaire vormen van deelneming. De gebeurtenissen werden georganiseerd door de deelnemers zelf; er was geen strikte scheiding tussen de organisatie en het publiek. Op die manier bond men de strijd aan met de muziekindustrie waarin muziek ondergeschikt wordt gemaakt aan het streven naar winst en de professionalisering - en dus uitsluiting - hoogtij viert. De danscultuur zette hier een open netwerk van losse collectieven tegenover waarbinnen veel uitwisseling plaatsvond. Iedereen kon feesten organiseren en voor dj spelen.
Hoewel veel ravers afkerig of onverschillig waren ten aanzien van 'traditionele' politiek, gingen ze zich er tenslotte wel mee bemoeien toen door de introductie van de Criminal Justice and Public Order Act (CJA) in 1994 het dansen buiten de clubs tot crimineel gedrag werd bestempeld. Omdat de politie vaak met bruut geweld de vrije feesten uit elkaar sloeg, gingen veel ravers actief aan het verzet tegen de CJA deelnemen. En eenmaal in beweging was de stap om ook actief te worden in andere actiegroepen en campagnes snel gemaakt.
De actiegroep Reclaim The Streets (RTS), die met haar straatfeesten het autoverkeer in grote steden tijdelijk stillegden, verbond de danscultuur als nieuwe muzikale vorm en politiek van het plezier met de traditionele politieke strijd voor sociale rechtvaardigheid. Voor RTS is de strijd tegen de auto niet alleen een milieustrijd, maar ook een sociale strijd, een strijd tegen het kapitalisme. Daarom probeert RTS vaak contact te leggen met transportvakbonden en organiseerde ze in oktober 1996 een tweedaags festival van verzet in Liverpool om de stakende Dockers steun te betuigen in hun strijd tegen de regering. Maar, zo benadrukt McKay, ook het straatfeest legt het verkeer in de steden maar tijdelijk stil, de volgende dag gaat de alledaagse oorlog weer verder; 'wezenlijke' sociale veranderingen brengt zij niet voort. Toch is McKay, ondanks zijn twijfels over de politieke impact van de hedendaagse actie- en danscultuur, niet te scharen in het rijtje linkse critici die vinden dat de DIY-cultuur niet meer is dan een levensstijl en geen oplossingen aandraagt voor veel recente sociale problemen. In zijn eigen bijdrage *Notes towards an intro* stelt McKay dat "... de hoofdstukken, geschreven door mensen die betrokken zijn bij DIY, laten zien dat het bestaan en de vibraties van DIY-cultuur gericht zijn op sociale problemen èn het oplossen daarvan. Woningnood, het milieu, werkloosheid, de sociale waardigheid van mensen, het creëren van gemeenschappen, armoede, culturele armoede - op al deze zaken en nog meer richten mensen zich op lokaal niveau, buiten de mainstream om."
De auteurs delen een afkeer van (politieke) organisaties en 'de' politiek. Oplossingen voor sociale en ecologische problemen kunnen - hoewel ze het gevolg zijn van het wereldwijde kapitalistische systeem - alleen op lokaal niveau tot stand worden gebracht en dienen aan te sluiten bij het dagelijks leven. Acties zijn gericht op het (tijdelijk) heroveren van de door exclusieve eigendomsrechten afgesloten publieke ruimten waarbij de nadruk ligt op het spel en plezier en het idee dat je als je iets wilt veranderen dat zelf moet doen, mèt anderen. In het boek wordt er regelmatig op gewezen dat Do it *Our*selves de lading van deze verzets- en danscultuur beter dekt. Men is samen op zoek andere manieren van samenleven dan het kerngezin, andere vormen van gemeenschap en collectiviteit dan de natie en het burgerschap.
DIY Culture is daarom een inspirerend boek. Het biedt niet alleen een aantal gedetailleerde beschrijvingen van campagnes, eigen media en aspecten van de radicale danscultuur in het Groot-Brittannië van de jaren negentig, maar laat tevens zien dat politiek ook leuk en spannend kan zijn wanneer we de traditionele linkse politiek waarin ideologie, organisatie en werk zo'n belangrijke rol vervullen, achter ons laten. (FK)

George McKay (ed.), DIY culture: party & protest in Nineties Britain; Verso 1998; 310 pag.; ca. f43,- George McKay, Senseless Acts of Beauty: Cultures of Resistance since the Sixties; Verso 1996; 210 pag; ca. f35,-

LICHAAM EN LIJF

Misschien ligt het filosofische en het religieuze oerprobleem wel in de uitdrukking 'mijn lichaam' besloten. Hoe kan een bezit uitgedrukt worden als de eerste vraag is of bezitter en bezit wel gescheiden kunnen worden? Sommige Amerikaanse feministes hanteren de leuze 'ik ben mijn lichaam', een zin die het a priori dualisme bepaald niet oplost, al klinkt het heel gedecideerd.

Roger Behrens maakt in zijn artikel *Die Politik der zweiten Haut - Haszliebe gegen den Körper* (in *Krisis* nr. 20) onderscheid tussen 'Körper' en 'Leib', lichaam en lijf, zonder dit toe te lichten. Het woord 'lichaam' lijkt hier te verwijzen naar het ideaalbeeld van het 'lijf', al blijft er twijfel. Zijn cryptische slotzin: het lichaam blijft altijd slechts deel van het lijf. Het lichaam wordt voortdurend onderworpen aan een bombardement van ideologie in de warenmaatschappij, het is zelf een waar. Kern in zijn betoog is het cultuurtje dat met 'pop' wordt aangeduid, waarvan ik het moeilijk te bepalen vind of het zijn potentieel bevrijdende elementen nu echt helemaal kwijt is. Als ik dat zou vinden kan best een door leeftijd bepaald niet-meer-begrijpen meespelen: voor mij zijn grote danceparties taylorisme, doorgevoerd in zogenaamde vrije tijd, maar massa's zijn altijd dubbelzinnig. Een techno-love-parade, openbare modeshow van kleding en (dus?) van lichaam, in Berlijn, die zijn love en peace-gehalte duidelijk maakt doordat er 'helemaal geen vechtpartijen plaatsvinden', behoeft geen commentaar, dat is waar. Hoe zwaar ideologisch geladen 'onze' blik op 'het' lichaam is, blijkt al uit de door Behrens opgevoerde citaten van Adorno en Horkheimer uit *Dialektik der Aufklärung*, dat in deze context wat onverwacht langskomt.

Bioloog en essayist Arjen Mulder maakt geen uitdrukkelijk onderscheid op een niveau dat misschien wel weer aan de taal gebonden is. Het Nederlands heeft niet een gangbaar leenwoord voor lichaam of lijf, dat 'body' even gebruikt is werd geïllustreerd door een televisieadvertentie waarin het vooral een uiterst belegen eufemisme leek: lichaam klinkt .. tja, zo lichamelijk, en lijf zo lijfelijk. In *Het twintigste-eeuwse lichaam*, een van de best verzorgde boeken van 1996 (schreefloze en toch zeer heldere, blauwe letter, lamantijn op de omslag!), definieert hij wel soorten lichamen, waarvan het ideologische het meest voorkomende is. Dit is bijvoorbeeld het lichaam waar men onbekommerd naar kan kijken in de Freikörperkultur, omdat het zo lekker natuurlijk is om bloot te zijn. De onderscheiden lichamen hebben niets met elkaar te maken, maar komen elkaar voortdurend tegen.

Om een adequate bespreking te geven van dit grote essay zou ik hier eigenlijk de borgesiaanse kunstgreep moeten uithalen om het hele essay over te schrijven. Het essay is springeriger nog dan men in het algemeen al in het genre kan verwachten, de schrijver heeft hierin duidelijk een eigen stijl ontwikkeld waarvan men in dit nummer van *De AS* een proeve kan vinden. Het verrassende en soms verontrustende betoog wordt ondersteund met citaten uit boeken, films en video's die niet of nauwelijks tot de canon van maatschappijkritische documenten behoren: Huxley, Benjamin en Mulders bijna-persoonlijke ontdekking Adrien Turel misschien uitgezonderd. Een boek dat uitdrukkelijk uitnodigt om met de schrijver te discussiëren per e-mail. En wie denkt dat met verrassend en verontrustend genoeg gezegd is, zal nu ook nog even vernemen dat het soms een lief en (althans zeer) persoonlijk (aandoend) boek is. En men kijkt na dit boek toch heel anders aan tegen Arnold Schwarzenegger. (AdR)

Arjen Mulder, Het twintigste-eeuwse lichaam - essay; Duizend & Een, Amsterdam; f 39,90.
Krisis - Beiträge zur Kritik der Warengesellschaft nr. 20; Edition Krisis, Bad Honnef; ca. 18 DM.

Beste lezer(es),

Met dit nummer over dieren dat is samengesteld door gastredacteuren Rymke Wiersma, Andre de Raaij en Siebe Thissen, sluiten we de 26ste jaargang af. Het eerstvolgende nummer van *De AS*, dat in het voorjaar van 1999 verschijnt, heeft als thema 'disciplinering'. In september zal - als dubbelnummer - het Zesde Jaarboek Anarchisme verschijnen. In dat jaarboek zal onder meer worden teruggeblikt op een kwart eeuw anarchisme in Nederland en dan met name op de positie die dit tijdschrift daarbij heeft ingenomen. Daartoe nodigen we degenen die *De AS* al langere tijd lezen en menen dat ze een bijdrage kunnen leveren aan zo'n terugblik (bijvoorbeeld door middel van een interview of een rondetafelgesprek) nadrukkelijk uit om via het redactie-adres contact op te nemen met gastredacteuren Andre Bons en Hanneke Willemsen.

De prijs van een jaarabonnement blijft ongewijzigd 32 gulden bedragen. Maar zoals gewoonlijk rekenen we daarnaast op een donatie naar draagkracht. Daarvoor is het Steunfonds (postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle) opgericht. Want u weet: zonder uw extra financiële bijdragen is dit tijdschrift niet te exploiteren!
Elders in dit infokatern is een recent overzicht van AS-reprints afgedrukt. Zoals bekend streven we er naar om zoveel mogelijk uitverkochte nummers te herdrukken ten behoeve van nieuwe lezers. Op die manier kan 'de geschiedenis van De AS' door iedereen gemakkelijker gereconstrueerd worden, waarbij bedacht moet worden dat redactionele standpunten, visies en invalshoeken in de loop van de tijd veranderd kunnen zijn.

In het kader van die 'geschiedenis van De AS' werkt Erwin Muilwijk aan een bibliografie. Waarschijnlijk is deze in de loop van 1999 gereed. Oude en nieuwe lezers van *De AS* kunnen dan snel achterhalen door wie, wat en wanneer er in *De AS* ooit over een bepaald onderwerp geschreven is. We houden u op de hoogte.

Tot slot: de illustratie op pagina 65 is van Rymke Wiersma, de illustraties op de pagina's 12, 55 en 60 zijn van Weia Reinboud.

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van f4,- (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste f12,- besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 108 (Wim van Dooren), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren).

Nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme) en nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme) kosten f8,50 per stuk.

Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 28 (Kropotkin), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 85 (Anarcha-feminisme).

Als *speciale aanbieding* geldt: alle nog leverbare afleveringen (exclusief reprints) van *De AS* voor slechts f75,-

REPRINT REEKS

De AS brengt een serie herdrukken van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003).
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004).
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005).

- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006).
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: ƒ6,=; 004: ƒ6,=; 005: ƒ6,=; 006: ƒ6,=; 007: ƒ6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten ƒ12,50.

Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten ƒ15,-.

Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.

Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.

Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.

Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik steun de AS financieel en stort een bedrag van ƒ .... op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.**
- **Ik word abonnee en stort een bedrag van ƒ32,- op postgiro 4460315 van De AS in Moerkapelle voor de in 1999 te verschijnen afleveringen.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 1999. Ik betaal daarvoor ƒ32,- via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006 of 007.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

REPRINTS JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK FILOSOFIE

^^^

Jan Börger:

Hegel en onze tijd (rede)	1928,	32 p.	*f* 6,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme	1932,	21 p.	*f* 5,50
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme logisch houdbaar?	1932,	45 p.	*f* 7,50
De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer	1933,	40 p.	*f* 7,00
Anarchisme en Nihilisme (heruitgave 1993 - met nawoord)	1946,	85 p.	*f* 12,50

BOEKEN/BROCHURES:

Jan Börger:

Het spookt in de Sint Jan! De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst. *f* 39,50
(1997, 356 blz. ISBN 90-76033-01-3)

De Kerstgedachte. Een evangelisch wijsgerige formule. *f* 15,00
(heruitgave 1997, 100 blz. ISBN 90-76033-02-1)

Wim de Lobel: (lezing)
Jan Börger, filosoof en anarchist *f* 5,50
(1995, 25 blz. - bewerkte versie met notenapparaat)

NIEUW:

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger. *f* 10,00

De auteur is wis- en natuurkundige en werkzaam geweest als wetenschappelijk onderzoeker op het terrein van de informatica. Hij heeft daarbij een techniek ontwikkeld die het mogelijk maakt om met een computer zonder tussenkomst van het menselijk bewustzijn de betekenis van de taal te herkennen. Er is dus sprake van een (taal)geheugen-zonder-bewustzijn. Dit onderzoek - bekend onder de naam *INFORMATIE-SPOREN* - is zeker niet zonder resultaat gebleven: er zijn 13 publicaties in internationale tijdschriften over verschenen in de 70erjaren.
In *OER-INFORMATIE* is dit idee toegepast op de quantumtheorie. Verdere uitwerking levert een wereldbeeld op dat sterke mate van overeenkomst vertoont met dat van de Rotterdamse filosoof Jan Börger (1888-1965), die de auteur goed heeft gekend.

Een confrontatie met de uitgangspunten van die filosofie leek dan ook onvermijdelijk.

Hans de Heer, *Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.* Uitg. Jan Börger-Bibliotheek, Moerkapelle 1998. 50 p. ISBN 90-76033-03 *f* 10,00.

Prijzen inclusief porto
Bestellingen via de boekhandel of rechtstreeks bij de uitgever, Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE. Postgiro 77 0 36.
Donaties worden ook zeer gewaardeerd.
(Vanwege portokosten minimaal voor *f* 10,- bestellen.)

Prijs *f12,-*